

OMKRING ERIK ARUP:
STRUKTUR OG GRÆNSER I MODERNE DANSK
HISTORIEFORSKNING (CA. 1885–1955)

AF

E. LADEWIG PETERSEN

Ganske kort tid efter Erik Arups hundredårsdag i november 1976 kunde kilde-skriftselskabet udsende to monumentale bind udvalgte afhandlinger og anmeldelser fra hans hånd, en helt indlysende tribut til en af dansk historieforskningens største skikkelser. Men værket udfylder tillige — som professor Christensen fremhæver i sin indledning (Afh. I, s. 12 f.) — andre funktioner. Afhandlingerne repræsenterer hver især stadigt aktuelle videnskabelige landvindinger, de uddyber eller forklarer sider af Arups Danmarkshistorie, og de tjener fremfor alt en historiografisk funktion ved det ofte meget nærgående lys, de kaster over »et historisk forfatterskab af særpræget personlig art«. Den første side af denne treenighed må vi i denne forbindelse lade ligge — i hvert fald direkte — til fordel for en strukturelt farvet og efter sagens natur principiel diskussion af de to andre aspekter.¹

Trods titlens forsigtige understregning af, at der er tale om et udvalg, omfatter de to bind næsten alle Arups egentlige videnskabelige afhandlinger; etiketten »udvalg« gælder snarest anmeldelserne, men udvælgelsen må på dette punkt siges at være gennemført med sikker hånd, styret af de allerede anførte hovedprincipper; intet væsentligt savnes, og udgiverens bibliografi over Arups samlede produktion (Afh. I, s. 14–16) giver en lettilgængelig nøgle til det manglende.² Derimod kan udeladelsen af afhandlingen om »den europæiske regalismes oprindelse« (Nationaløkon. tidsskr. 1907) nok undre; ikke på grund af dens videnskabelige resultater, som er absolut *passé*, men først og fremmest fordi den i de mest formative stadier af Arups udvikling røber hans eksperimenter for at finde frem til historiske lovmæssigheder. Måske havde det under samme historiografiske synspunkt været ønskeligt, at hans oversigt over »varehandelens historie«, som i 1918 afløste Johs. Steenstrups da forældede fremstilling i fjerde udgave af »Hages håndbog i handelsvidenskab«, var blevet optaget, og noget lignende kunde anføres om leksikonfremstillingen 1909 af Danmarks historie, som senere omstøbes til det velkendte »Rids af Danmarks historie« 1921. Indvendingerne anfægter blot på ingen vis udgavens repræsentativitet.

Det vil derfor også være naturligt, at anmeldelsesafhandlingen koncentrerer

¹ Afhandlingen gengiver et foredrag i de historiestuderendes forening ved Odense Universitet 1977 22. marts, her omformet og udbygget, således at den tager stilling til udgivelsen af Erik Arup, Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. Med indledning af Aksel E. Christensen, I–II. Reprografisk genudgivelse. Kbh., Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie 1977. 488 + 481 s. — Henvisninger gives som »Afh.« med bindnummer og sidetal. — Af indlysende grunde undgår afhandlingen så vidt muligt direkte diskussion af nulevende historikere.

² Bibliografien udelader derimod fuldt berettiget arbejder, som er skrevet i embeds medfør, selv om flere af disse — Arups vota ved professorbesættelserne i Lund 1919 og København 1936 — har stor historiografisk interesse.

sig om en drøftelse af visse sider af Erik Arups historiografiske placering, som i øvrigt har beskæftiget den løbende *videnskabeligt seriøse* diskussion i de seneste år. Selv mente Arup i sit bitre tilbageblik over »Historie ved Københavns Universitet 1537—1937« midt i 1930'ernes konfliktsituation at kunne fastslå, at Johs. Steenstrup — i hans øjne inkarnationen af ukritisk videnskab — ved sin død 1935 beherskede dansk historisk videnskab som han også prægede den efterfølgende generation. »Historisk tidsskrifts« da forestående jubilæum kunde da, føjede han til, passende fejres som »en æresfest for Johs. Steenstrup, som i de 50 år af de 100 år var den ledende ånd«, og alligevel anede Arup håb forude; i det lange løb vil bagstræbet ikke kunde standse det indlysende rigtige, den kritiske videnskab (Afh. II, s. 356 f.). Modsætningsvis har Aksel E. Christensen flere gange fremhævet, at dansk historisk forskning i første halvdel af det 20. århundrede helt beherskes af Arups skikkelse, symbolsk afgrænset af magisterkonferensen 1901 og hans død 1951.³ I sin vægtige og pietetsfulde indledning (Afh. I, s. 13) betoner professor Christensen da også, at værket præsenterer os for »en historisk begavel-ses nybrud og gennembrud med dens styrke og svagheder, den skikkelse indenfor dansk historisk videnskab, der mere end nogen anden kom til at præge første halvdel af dette århundrede, og som med en fængende eftervirkning er af stor aktuel værdi«.

Med Arup-citatet *in mente* er formuleringen naturligvis ikke tilfældig; den sigter også videre end til blot den historiografiske placering af Arup, til det »paradigmatiske« indhold af hans forsknings- og historiesyn og til den »paradigmati-ske« effekt af hans indsats.⁴ Diskussionen indbefatter med andre ord, udover drøftelsen af det arupske forskningssyns genesis og udvikling, retrospektiv place-ring i forhold til den foregående generation, det »kritiske gennembruds« hoved-skikkelser, J. A. Fridericia og Kr. Erslev, og en — lad være foreløbig — vurdering i tidsperspektiv af de teoretiske og praktiske virkninger af, hvad vi foreløbig kan give etiketten »det arupske paradigme« og af dets strukturelle grænser i vor egen tid. Blot med den udtrykkelige begrænsning, at der kun kan blive tale om en strukturel analyse, og at den kun kan drøfte konturerne af det historiografiske mønster, som synes at aftegne sig. Forsøget er måske dumdristigt; men var ikke Paris en messe værd?

³ Jf. Aksel E. Christensens nekrolog i HT 11. r. III, 1950-52, s. 781.

⁴ Min definition af paradigmebegrebet som *analyseredskab* kan i alt væsentligt tilslutte sig Birgitta Odéns, Lauritz Weibull och forskarsamhället, Lund 1975, introduktionen og passim: jf. samme i Scandia 41, Lund 1975, s. 10 f. og 25 f. Begrebet videnskabssyn anvendes som af Rolf Torstendahl, Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920, Upps. 1964 med de modifikationer, Ottar Dahl fremførte i sin anmeldelse i (Norsk) HT 1965, s. 310 ff.; »historiesyn« anvendes om historikerens vurdering af, hvilke kræfter der er afgørende for det historiske forløb, og om hans syn på det historiske udviklingsmønster. — Mit forsøg på strukturering bygger udover den internationale baggrund på indholdsanalyser af dansk historieforskning siden 1820'erne med henblik på at fastlægge dens kollektive tanke-strukturer, dens arbejdsmetoder og argumentationsformer og dens syn på den historiske ud-vikling og dynamik i forbindelse med en forelæsnings- og seminarserie ved Odense Universi-tet 1970-71. Afhandlingen udnytter således både historikernes normative overvejelser og deres praktiske anvendelse af normerne (som ikke nødvendigvis er identiske størrelser), over-vejende fra levningssynspunkter; jf. Dahls bemærkninger anf. arb., s. 310, 313 ff.

I.

Mest entydigt har Erik Arup selv formuleret sit fuldt udviklede program i 1918: »Vi behøver ikke at repetere Langlois og Seignobos for at huske, at historikerens *ret* til at sammenfatte og kombinere først begynder, når han har opfyldt sin *pligt* til at udsondre de ubestrideligt rigtige kendsgerninger«. ⁵ Sondringen mellem et analytisk og et syntetisk plan i forskningsprocessen henfører Arup på dette tidspunkt selv til de to hermeneutisk-positivistiske teoretikere, hvis standardværk jo udkom 1898; men man bør nok tillige mærke sig, at Arup i 1918 opererer med historikerens *pligt* til udskillelse af kendsgerningerne overfor hans *ret* til at sammenfatte og kombinere. Aksel E. Christensen fremhæver da også (Afh. I, s. 6), at Arup tillagde kildekritiken værdi af »objektiv og eksakt videnskab, mens syntesen fremtræder som resultat af en subjektiv og usikker procedure — om end ikke som en særlig kunstart som historieskrivningen hos Erslev«. Senere (Afh. I, s. 9) hedder det, at »for Arup var den kildekritiske tolkning af kilderne således objektiv, mens historikeren var subjektiv ved ansættelsen af vidneværdien for hans helhedsopfattelse«. Kernen i drøftelsen ligger da på én gang i den dualisme, Arup anviser under henvisning til de to franske teoretikere, og i den niveauforskkel, der åbenbart anlægges overfor forskningens analytiske og syntetiske operationer. Selvom Arups meget klare formulering i 1918 kunde tale for en principiel sondring, tyder på den anden side meget på, at historikerens *ret* — hans suverænitæt — på syntetisk plan først og fremmest går ud på at finde de empirisk gyldige (og altså forsåvidt objektive) grænser og regler for sin *ret*.

Analytisk dominerer »udskillelsen af de sikrede kendsgerninger« omtrent fra første færd Arups arbejde; kun den lille afhandling om »det såkaldte klageskrift mod bisperne 1536« (Afh. I, s. 19–29) følger mere traditionelle mønstre og peger snarest tilbage mod Fridericias undervisning (dvs. 1899–1900). I fuld udfoldelse fremtræder det analytiske program i den store afhandling om de finansielle aspekter af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460–90 og — måske mest prægnant — i den fornemme anmeldelse af Wm. Christensens forvaltningshistoriske undersøgelse, dvs. 1903–04, ⁶ og fra dette tidspunkt gennemføres programmet i praksis og uden synderlige ændringer, med afklaring på visse punkter, men med imponerende konsekvens.

Det fuldt udviklede arupske system giver blot næppe altid lige klare anvisninger på, hvad sikrede kendsgerninger er, hvorledes udskillellesprocessen teoretisk begrundes eller hvorledes den i praksis foregår. ⁷ Helt klart er det blot, at Arup fra første færd sondrer mellem de kendsgerninger, som lader sig uddrage af kilden

⁵ Lauritz Weibull, Återbesättandet av professorsämbetet i historia vid Lunds universitet 1919, Lund 1919, s. 22. — Udhævelserne i citatet er mine.

⁶ Jeg er opmærksom på, at udgiveren (Afh. I, s. 1) anfører, at hovedtræk af det principielle program allerede lader sig iagttage i den utrykte prisafhandling 1898 om kilderne til Arild Huitfeldts fremstilling af de første oldenborgske regeringsperioder. Denne konstatering rejser altså spørgsmålet om Arups teoretiske gæld til de franske teoretikere på analytisk niveau; jf. også Aksel E. Christensens vurdering af disse formative år i Arups udvikling til historiker i HT 11. r. III, 1950–52, s. 779 f.

⁷ Jf. for dette og det flg. Göran B. Nilsson, Om det fortfarande behovet av källkritik (Svensk) HT 1973, s. 195–97 og ndfr. s. 165 f. med henvisningen i note 97–98.

og kildens egen organisation af kendsgerningerne; han frigør sig meget bevidst fra kildens tilrettelæggelse af sit eksplicite informationsindhold. Uanset de direkte inspirationskilder har teoridannelsen på dette punkt ganske brede berøringsflader med Langlois—Seignobos, og navnlig synes Arup ligesom de franske teoretikere at gå ud fra et skel mellem de kendsgerninger, der direkte meddeles af kilden, og de, som kræver verifikation eller fortolkning; objektiviteten berøres blot ikke heraf.⁸ Under alle omstændigheder understreger Aksel E. Christensen formentlig med rette, at den franskfarvede kildepositivisme meget tidligt — og senest 1903—04 — slår modent igennem hos Arup, og at den derefter uden anfægtelser gennemføres konsekvent.

Selvom etableringen af »kendsgerningerne« er langt mere problematisk, end Arup antog, og navnlig implicerer elementer af syntetisk type, fastholder han strengt skellet mellem analytiske og syntetiske operationer. Men medens det analytiske og i Arups øjne altså objektive system fastlægges meget tidligt og entydigt, rummer historikerens suveræne ret til syntese i hans udformning stadig væsentlige problemer, og den synes ikke at være afklaret absolut samtidigt med fikseringen af det analytiske skema. Megen støtte har han ikke kunnet hente hos Langlois og Seignobos, hvis anvisninger er mærkeligt tamme, og som jo iøvrigt direkte eller indirekte meget hurtigt blev udsat for hvas kritik af Henri Berr og kredsen omkring hans tidsskrift 'Revue de synthèse historique' for gold empiri af historisk støbning.⁹ Arup distancerer sig fra første færd fra de to franske teoretikers betoning af, at uden dokumenter eksisterer ingen historie (et synspunkt, som Seignobos iøvrigt selv delvis overvandt i sin 'La méthode historique appliquée aux sciences sociales' (1901)). Den spirende Annales-skoles krav til forståelse, sammenhæng og syntese synes blot på intet tidspunkt at have øvet indflydelse på Erik Arup; hans fysiognomi er i de fleste henseender helt hans eget, og hans meget absolute program lå også teoretisk fjernt fra den *histoire historique*, som Annales-historikerne tog afstand fra.

Historikerens absolute og principielle suverænitet overfor kendsgerningerne til at forme syntesen udmøntede Arup som bekendt selv i maximen »at digte over kendsgerningerne, over dem alle, ikke imod dem og ikke udover dem« og — vel at mærke — efter metodiske regler, som lod sig fastlægge empirisk. Som Aksel E. Christensen flere gange understreger, former Arups tidligste arbejder, fra studierne over hertugdømmernes erhvervelse, regalismen, den vægtige disputats 1907, ledingsafhandlingen og den lange serie af kritiske rescensioner i »Historisk tidsskrift« indtil 1916 sig som eksperimenter, der skulde tjene til udledning af principperne for denne metodisk regelbundne digtning; de empiriske lovmæssigheder, som har almengyldighed uanset tid og rum, og som vel netop har skullet markere grænserne mellem objektivitet og subjektivitet på synteseniveau: det tøjrslag, historikeren objektivt kunde bevæge sig indenfor. Af disse lovmæssigheder kan der

⁸ Jf. H. Kryger Larsen, Erik Arup. En historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903—16. Odense 1976, s. 51 f.

⁹ Jf. J. Glénisson, l'Historiographie française contemporaine: Tendances et réalisations. Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940—1965) I, Paris 1965, s. XI—XXII; jf. ndfr. s. 146 og 180 f.

være grund til i denne sammenhæng at udpege et par enkelte og væsentlige: den, at udvikling fremkaldes af overlegne kulturimpulser; som »handelshistorisk grundlov« finder Arup den bekræftet i Friserteorien¹⁰ og – måske allermost tydeligt – i hans overvejelser over de europæiske magters lån af islamisk regaleret.¹¹ En anden væsentlig grundlov ligger i, at det er milieuet, samfundet og menneskets arbejde, der former kultur, politik og ideologi, og ikke omvendt; den faktiske politiske magtbesiddelse og magtudøvelse legitimerer sig ved ideologi. Sammenbindingsleddet ligger netop i, at praksis altid går forud for teori, tydeligst demonstreret i disputatsarbejdets »virkelighedsforskning«.

Det er disse lovmæssigheder af positivistisk støbning, Arup finder stadfæstet i sine eksperimenter 1903–16, med disputatsen 1907 som det centrale led, men meget væsentlige sidemotiver udvikles i de to afhandlinger 1915–16 om bebyggelsen og brugen af den danske jord indtil landboreformerne og »Danmarks ældste landbrug« (Afh. I, s. 323–83; jf. indledn. s. 7 f.), da Arup på bekostning af sine internationale studier helligede sig forberedelsen af sit hovedværk, Danmarks-historien.¹² Netop disse, måske lidt oversete motiver kræver en (her kortfattet) drøftelse, dels fordi de synes at have væsentlig betydning for strukturen i »det arupske paradigme«, dels fordi de kaster lys over centrale elementer af dets effekter i bredere tidsperspektiver. Allerede den store leksikonartikel 1909 om Danmarks historie havde, som professor Christensen fremhæver, syntesens karakter, blev »en første skitse til eller model for Danmarkshistorien«, samlet omkring »samfundsfunktionerne med bonden og hans arbejde som det centrale«: »Landsbyen er den kerne, hvoraf det danske samfund har udviklet sig«. I det landbrugs-historiske foredrag i Landhusholdningsselskabet 1916 gentages teserne, men nu med den karakteristiske tilføjelse, at »næsten al politik, der har været her i landet fra de ældste tider til dagen i dag, har sine rødder i den danske jord. Danmarks arbejde og politik er . . . skabt af danske landsbybønder og danske herremænd« (Afh. I, s. 382). Arup er på vej til at etablere sammenhængen mellem samfundsfunktioner og den politiske og administrative overstruktur.

Arup tillagde – som udgiveren fremhæver – vekselvirkningen mellem på den ene side landbrugsteknologiske nyheder og på den anden side autonome konjunkturimpulser og afsætningsvilkår afgørende vægt »for struktur og omstrukturering af bebyggelse og driftsformer« (Afh. I, s. 8). Hjulpløvs-teorien har sin plads

¹⁰ Aksel E. Christensen, Birka uden Frisere. Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger. Kbh. 1976, s. 147 f., 162.

¹¹ Derfor foretrækker jeg også Aksel E. Christensens betoning (Afh. I, s. 7) af, at afhandlingen »former sig som en komparativ studie over lovmæssigheder i spændingsforholdet mellem politisk system og faktisk erhvervsstruktur«, fremfor etiketten »politologisk«. Under den her anlagte synsvinkel står afhandlingen næppe slet så isoleret, som udgiveren synes at mene; jf. iøv. Kryger Larsens udmærkede analyse af denne afhandling anf. arb., s. 26–31.

¹² Jf. for dette og det flg. især Aksel E. Christensen, Erik Arup. Fortid og Nutid XX, 1959, s. 381–88.

¹³ Erik Arup, art. Danmark: historie. Hagerups konversationsleksikon, udg. af E. Rørdam, bd. III, Kbh. 1909, s. 68–93; jf. Afh. I, s. 7. – En sammenligning med den udvidede udgave 1921 i »Rids af Danmarks historie« røber på mange måder Arups intensive overvejelser over sine idéstrukturer.

i denne sammenhæng, og han accepterer Erslevs understregning af betydningen for landbrugets ekspansion i højmiddelalderen, at bonden nu producerede for et europæisk marked og fik europæiske priser for sine varer (Afh. I, s. 325 og 327).¹⁴ Allerede i foredraget 1915 betoner Arup landbrugets stagnation eller ujævne fremgang i perioden 1300–1800 efter landbosamfundets sociale omstrukturering og fæstegodssystemets tilblivelse: de adelige godser får en central placering i produktionssystemet og samfundsorganisationen; som datidens »kapitalister« havde kun herremandsstanden styrke til at bære de offentlige, militære og økonomiske byrder, som statsmagtens ekspansion medførte (jf. f. eks. Afh. I, s. 331 og 338). Teknologisk karakteriseres perioden af stagnation, der gjorde godsejerens udnyttelse af fæstebøndernes hoveriressourcer til den vigtigste ventil til nyttiggørelse af kortere opgangstider, og »disse muligheder forstod de at udnytte til bunds, fordi deres stilling som ejere af landets jord også gav dem en mægtig politisk indflydelse«.

På tilsvarende måde så Arup — meget karakteristisk for de positivistiske træk i hans forskerfysiognomi — den dybestliggende årsag til stagnationens overvindelse i, at landbruget i slutningen af 1700-tallet fik afgørende incitamenter til omstøbning af de gamle socialt-økonomiske strukturer og til teknologisk fornyelse ved udefra kommende konjunkturer af afgørende styrke og varighed (Afh. I, s. 338–40). Impulserne kom, da England i 1767 påny blev kornimporterende under den spirende industrialisering; herregårdene var atter foregangsled i driftsforbedringer, først det nye europæiske prisniveau kunde bane vejen for landboreformer og social strukturændring (der lå i de politisk toneangivende godsejeres materielle interesse), men »udskiftningen og udflytningen har mere end nogen anden af de store landboreformer bidraget til at forandre landets udseende, og det fuldt så meget som stavnsbåndets løsning, der sætter skel mellem den gamle og den nye tid« (Afh. I, s. 332, 340 ff.; jf. indl. s. 8).¹⁵

Uden at det her er nødvendigt at gå i enkeltheder, er det tydeligt, at Arups intensive arbejde i disse år for at opbygge en helhedsstruktur opererer med en række elementer af positivistisk observans. Det bærende led i det arupske helhedssystem er åbenbart det menneskelige samfunds arbejde for vækst og velfærd, ikke i indbyrdes eller gruppevis konfrontation, men netop fremfor alt i samarbejde. Selvom Arup flere gange fremhæver de samfundsmæssige fordele ved arbejdsdeling, ligger pointen — i hvert fald i middelalderen og nyere tid — snarest i, at standsopdelingen tjener funktionelle formål, grupperet i samarbejde omkring det agrare produktionssystem som det bærende led. De til enhver tid bestående sociale og politiske organisationsformer ansues som afspejlinger af bestående økonomiske

¹⁴ Jf. ndfr. s. 154. Trods tydelige paralleller til Erslevs synspunkter synes Arup (som vi senere vender tilbage til) ikke helt at drage den samme konsekvens som denne: at de ydre impulser i valdemarstiden bragte Danmark på niveau med Karolingerriget, blot med en tidsforskydning på 400 år.

¹⁵ I international sammenhæng uddyber Arup sine synspunkter i 1918 i »Varehandelsens historie i omrids«. Hages håndbog i handelsvidenskab, 4. udg. Kbh. 1918, s. 414 f.: ædelmetallimporten fra Latinamerika og Englands handelsoverlegenhed stimulerer befolkningens og industriens vækst.

strukturer; de formelle samfundsrammer som den ideologiske formalisering og legitimering af de dominerende interesser. Dynamiken i væksten finder Arup i udefra kommende impulser stimulerende virkninger, enten i form af materielle impulser — han tillagde fremfor alt ædelmetalimporten betydning som vækstfaktor — eller i form af overlegne kulturimpulser, overlegne dyrkningsmetoder, handelsformer osv. De to hovedelementer bindes sammen i det spændingsfelt, hvor de mødes i frugtbar vekselvirkning og vækst. Både ridset og navnlig de to landbrugs-historiske studier indeholder ganske vidt fremskredne elementer til den *helhedsopfattelse*, som fik sin fulde udfoldelse i Danmarkshistorien; grundmotivet fastslår fra første færd: Den tredje istid kom østfra; den førte sten med sig, »men først og fremmest hele det lerlag, der fra da af var og blev Danmarks frugtbare herlighed«. ¹⁶

Omkring ledemotivets betoning af milieuets og omgivelsernes betydning for menneskets arbejde opbygges siden de kollektive strukturer, sociale, politiske og administrative, men også erhvervsmæssige (handel) over den givne grundstruktur. Landsbyerne og bygderne voksede ud af milieu og arbejdsfællesskab, bygdeorganisationerne og senere godsstrukturerne vokser som funktionelt betingede interessegrupperinger ind i den politiske struktur (eller former den selv), begrænser centralmagts vilkårlighed og kongemagts tilbøjelighed til at »suge styrke og betydning af samfundets arbejde og vækst«, og de former selv lovgivningsrammerne i overensstemmelse med sine materielle tarv; produktionssystem og erhvervsstruktur kodificeres i overensstemmelse med den politisk bestemmende gruppes interesser til enhver tid, og gruppen kontrollerer også på politisk plan, at dens tarv respekteres, og at det koordinerede produktions- og socialsystems udfoldelsesmuligheder tilgodeses. ¹⁷

Rammebegreberne »stænderne i herrevælde«, »stænderne i kongevælde« og adelsvældets bekendte herremandsregeringer er typiske udtryk for Arups grundsyn, her i form af generelle lovmæssigheder. Etableringen af denne forbindelse mellem samfundsfunktioner og den politisk-administrative overstruktur er blot i sin prægnante formulering endnu ikke fuldført i forarbejderne 1909–16, selv om elementerne er til stede. I stændersamfundets funktionsdelte produktionssystem grupperes de enkelte stænders arbejde og funktioner omkring den adelige godsdrift, bønderne som arbejdsressourcer og renteydere, borgerne som eksportør af storlandbrugets overskudsproduktion. Lovgivningen kodificerede dette system, og herremandsregeringerne stod som garant for, at det respekteres. Det er ingen tilfældighed, at Arups analyse af det efterreformatoriske standssamfund og dets funktioner grupperes omkring de store recesarbejder, der udgik fra kansler Johan Friis' regeringskontorer under højadelige auspicer, med den store og normgivende Koldingreces som den absolute fuldførelse af systemet.

Det havde hidtil ikke været landsbybønder eller herremænd, der havde skrevet Danmarks historie, bemærker Erik Arup i 1916 (Afh. I, s. 382); derfor er også »de almindelige forestillinger . . . så milevidt fjernet fra det, der er det virkelige

¹⁶ Erik Arup, Danmarks historie I. Kbh. 1925, s. 11.

¹⁷ Jf. Aksel E. Christensen i Fortid og Nutid XX, s. 383.

grundlag for dansk arbejde, så ganske uden forståelse for det, der til alle tider har været det bevægende i dansk politik«. Sine kritikeres angreb i 1925 imødegik Arup da også simpelthen ved henvisning til, at hans Danmarkshistorie er nøjagtigt ligeså ensidig, som det danske folks udvikling altid selv havde været.¹⁸ Syntesen er nok udtryk for historikerens suverænitæt, men også en afspejling, en empirisk begrundet kopi af den historiske virkelighed. Som vi senere vender tilbage til, har Arups klart positivistiske grundstrukturer endnu berøringsflader med den klassiske positivismes udviklings- og cyklusteorier hos Fridericia og Erslev, men forskellene er dog nok så iøjnefaldende.¹⁹

Uden at foregribe denne diskussion fortjener et enkelt træk at fremhæves her. Allerede de strukturelle landbohistoriske skitser 1915–16 havde jo fremhævet, at det historiske forløb ikke bindes af ubrudt vækst, men at stagnationsperioden 1300–1800 havde brudt kontinuiteten fra højmiddelalderens og den nyeste tids markante ekspansion. Ridsene af Danmarkshistorien 1909 og 1921 udbyggede tesen — omend ufuldbyrdet — på social- og politisk-historisk plan, og linien afsluttes i Danmarkshistoriens kansler- og herremandsregeringer. Og alligevel består der naturligvis en kvalitativ forskel mellem 'stænder i herrevælde' og 'stænder i kongevælde'. Stig Andersen bekæmpede den autoritære kongemagts vilkårlighed og magtmisbrug og lagde med håndfæstningen 1282 rammer om retssikkerheden og kongemagtens dispositionsfrihed; og Johan Friis' regeringsorden formede rammerne om landets agrare produktionsstruktur, men først konsekvenserne af Christian IV.s »tåbelige« indgriben i trediveårskrigen nødvendiggjorde, at stænderorganisationerne direkte overtog dele af den kongelige autoritet. På tilsvarende vis dokumenterer kladder og forarbejder, at Arup har lagt et betydeligt arbejde i karakteristiken af de efterfølgende tidsperioder, der med stænderanordningen 1830 som symbolsk skel afsluttes med en periode, der bærer etiketten »samfundet«.²⁰

Lovmæssighederne er til forskel fra den klassiske positivismes ikke blot funktionelle, men funktionelt syntetiske. Meget karakteristisk er det da også, at Arup i sin hidtil upublicerede *refutatio* 1926 afviste Poul Johs. Jørgensens kritik af »regeringerne i det 13. århundrede« og andre kritikeres bebrejdelser af hans analogier mellem det 13. og det 19.–20. århundrede (Afh. II, s. 461–63).²¹ Overalt i Europa stod nytiden i Arups øjne det 13. århundrede nærmere end de mellem-liggende århundreder. Henvisningerne til *Magna Charta* 1215, *the Model Parliament* 1295 og de første stænderforsamlinger i Frankrig 1302 — på linie med håndfæstningerne — vidner om, at Arup ikke blot følger den liberale engelske tradition, men også anskuer den politiske institutionalisering som et »naturligt« produkt af den økonomiske vækst, der slutter ved 1300²² og som nært belægget med nutidens parlamentariske institutioner. Perioden 1300–1800 kendetegnes — som

¹⁸ Erik Arup, *Danmarks historie III*. Udg. ved Aksel E. Christensen. Kbh. 1955, s. 256 f.

¹⁹ Jf. ndfr. s. 153 ff.

²⁰ Jf. Aksel E. Christensens efterskrift i E. Arup, *Danmarks historie III*, s. 261 f.

²¹ Jf. nu N. Skyum-Nielsen, *Kongens kancelli i 1250'erne*, Festskrift til Astrid Friis. Kbh. 1963, s. 225–27.

²² Jf. også E. Arup, *Varehandelens historie i omrids*, s. 394 f.

i skitserne 1915–16 — af økonomisk stagnation »og som følge deraf (også) i politisk udvikling«; det er kun »en sidste rest af romantikken forenet med en folkelig opfattelse af evolutionslæren, at man almindeligvis tror, at fortskriden i tid også betyder fremgang i politisk kultur«. Indenfor disse rammer får det da en naturlig og fuldt logisk forklaring, at Arup — under henvisning til Wm. Scharlings prishistoriske studier fra 1869 — tillægger den udefra kommende og altså autonome højkonjunktur i 1500-tallets sidste halvdel en afgørende vægt for den adelige godsejeradels blomstring.²³

Selv denne kortfattede analyse af de strukturelle sammenhænge taler, således som professor Christensen også fremhæver, for at tillægge sondringen mellem analytiske og syntetiske operationer en afgørende betydning; men alligevel synes der at bestå niveauforskelle og kvalitative forskelle i Arups opbygning af sit forskningsapparat. De analytiske operationer fremtræder fuldt færdige fra første færd — eller i hvert fald senest 1903–04 — og de har i teoridannelsen tydelige og meget iøjnefaldende berøringsflader med det system, Langlois og Seignobos fremlagde 1898, selv om vi ikke kan udelukke andre impulser. På syntetisk plan opstiller allerede den store afhandling om hertugdømmernes erhvervelse og især anmeldelsen af Wm. Christensen samtidigt de principielle krav til helhedsopfattelse, og anlægger også allerede visse rammer, men de empiriske lovmæssigheder, Arup forlanger som retningslinier for »metodisk regelbundet digtning over kendsgeringerne«, oparbejdes først gradvis til det syntesesystem, som senere gennemføres med enestående konsekvens — ensidighed, om man vil — i Danmarkshistorien, i løbet af den meget frugtbare periode i Arups produktion mellem 1903 og 1916; og de havde form af eksperimenter og afprøvelse af empiriske lovmæssigheder, som naturligvis ikke begrænsede historikerens suveræne styring af sin forskning, men som åbenbart skulle drage objektivitetsgrænser omkring suveræniteten. Historievidenskaben var blevet »virkelighedsforskning«.

Selv om konturerne af Arups syn på drivkræfterne og udviklingslinierne i det historiske forløb således nok aftegner sig klart, står alligevel uafklarede spørgsmål fortsat tilbage. Hans videnskabelige system lader sig entydigt placere i positivismen,²⁴ men trods berøringsflader synes han ikke at have haft kendskab til eller brug for den konstruktive kritik af den franske »histoire historisante«, som kredsen omkring Henri Beer indledte i »Revue de synthèse historique«, og som senere Annaleshistorikerne gav systematisk synteseform, måske bl. a. fordi Arups helhedssynspunkter har været for avancerede til at åbne plads for de ligeså banebrydende franske synspunkter. Men skønt Arups fysiognomi i meget høj grad har sit eget særpræg, har Aksel E. Christensen derimod selv i anden sammenhæng peget på mulig indflydelse fra den amerikanske positivist Brooks Adams (1848—

²³ E. Arup, Danmarks historie II. Kbh. 1932, s. 597. Også her spiller den monetære forklaring af den økonomiske vækst en udslagsgivende rolle; jf. varehandels historie i omrids, s. 401–03. Aksel E. Christensen peger på, at Arup kan have hentet »velkomne stimulanser« til sin betoning af ædelmetallernes og den formidlende handels altafgørende betydning som drivkraft hos den amerikanske historiker Brooks Adams, hvis værker han stiftede bekendtskab med allerede under sit studieophold i England; HT 11. r. III, 1950–52, s. 781.

²⁴ Jf. også H. Kryger Larsen, anf. arb., s. 60–63.

1927), hvis »Laws of Civilization and Decay« Arup stiftede bekendtskab med ca. 1903 og var stærkt optaget af;²⁵ muligheden fortjener fornyet undersøgelse.

Arups særpræg — i øvrigt også i europæisk sammenhæng — markeres ligeledes i forhold til Lauritz Weibulls radikale kritik. Fælles er naturligvis det kategoriske krav til kritisk metodisk etablering af kendsgerningerne og understregningen af, at rekonstruktionen kun lader sig bygge på de sikkert etablerede kendsgerninger.²⁶ Både Rolf Torstendahl, Göran B. Nilsson og senest Birgitta Odén har med rette hæftet sig ved, at Weibull »förde fram ett integrerat synsätt, som förblivit en ledstjärna och en belastning för senare generationer av weibullare, eftersom — som Seignobos torrt hävdade — det är en omöjlighet att beskriva och förklara allt«; hans arbejde præges af uvilje mod at vælge indfaldsvinkel, indgangshypotese eller »en ledande och styrande problemställning«.²⁷ Weibulls krav til »konstruktionen« kræver udtrykkeligt blot anvendelse af »en sträng logiks strängaste lagar« — at syntesen (for mig at se) kan opfylde ethvert logisk begrundet krav til indre konsistens. Vi må nøje os med her at konstatere afstanden fra Weibulls modvilje mod styrende problemformuleringer og Arups krav om, at syntesen netop skal styres af den overordnede problemstilling, men også de empiriske lovmæssigheder, han mente at kunne fastslå. Afstanden har mere end akademisk interesse, og selvom den næppe heller bør overdrives — »Den skånska kyrkans historia« (1946), Weibulls eneste større syntese, kan vel ikke siges fri fra en bevidst styring — rækker problemet, som Birgitta Odén antyder, videre end til Weibulls og Arups egen generation.

Allermest paradoksalt — og foreløbig kun en mulighed — er det, at Arups grundtanker røber om ikke slægtskab med, så dog berøringsflader med Johs. Steenstrups funktionelle historiesyn.²⁸ Sagen berører naturligvis ikke Steenstrups kildekritiske traditionalisme og — som Aksel E. Christensen påpeger andetsteds — heller ikke hans eminente evne til at indlæse resultaterne af sine institutionshistoriske studier i Saxo, til at benytte dem som korrektion af beretningen og til at skabe sammenhæng;²⁹ i Arups holdning hertil ligger et klart og radikalt brud.

²⁵ Aksel E. Christensen i HT 11. r. III, 1950–52, s. 781; jf. ovfr. note 23.

²⁶ En mulig nuance kan dog ligge i Lauritz Weibulls mere rigoristiske anvendelse af grundbegreber som levn og beretning, der i hvert fald i visse sammenhænge synes at implicere immanente kildekvaliteter. Dette gælder derimod ikke, når brødrene Weibull udnytter traditionsdannelsen som levn til belysning af middelalderlig ideologi efter retningslinier, der har berøring med Ernst Bernheims studier over »mittelalterliche Zeitanschauungen« — et undersøgelsesområde, som Arup aldrig direkte bevægede sig ind på.

²⁷ R. Torstendahl, anf. arb., s. 354 ff.; G. B. Nilsson, anf. arb., s. 191 f.; Birgitta Odén, anf. arb., s. 202–11; jf. også Jens Chr. Manniche, anf. arb., s. 40 f. og 51 ff. og sammes anm. af Birgitta Odéns værk i HT 77, Kbh. 1977, s. 187 ff. — Snarere synes flere af Curt Weibulls arbejder at vidne om indflydelse af Arups lovmæssighedssynspunkter; jf. Birgitta Odén i Scandina 75, s. 16, 19 f.

²⁸ Sine hovedsynspunkter fremlagde Steenstrup i essaysamlingen »Fra Fortid og Nutid, 1892.

²⁹ Aksel E. Christensen i Gyldendals danmarkshistorie I, Kbh. 1977, § 66; Fra Kr. Erslev til Erik Arup. Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890–1950). Kbh. 1976, s. 25 f. — Skal Steenstrup placeres teoretisk, hører hans kritiske traditionalisme snarest hjemme i historismen; jf. dog J. Chr. Manniche, Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole. HT 75, Kbh. 1975, s. 57 f.

Berøringsfladerne gælder snarere de principielle aspekter af Steenstrups mange grundlæggende institutionshistoriske undersøgelser, som ikke blot præges af vilje til at søge sammenhæng og regelbundethed, men også af krav til komparation, analogislutninger og — med Niebuhr og Chr. Olufsen som yderste inspirationskilder — anvendelse af tilbageslutninger; nok så vigtig for sammenhængen er Steenstrups grundlæggende antagelse, at lovgivning og samfundsorganisation bør anskues som rationelt eller materielt betingede og funktionelle rammer om samfund og produktionsstruktur.

Som vi senere vender tilbage til, hører disse elementer af funktionelt betingede forklaringsrammer til de bærende led i den danske positivismes historieforskning, blot med individuel udformning hos Steenstrup i forhold til Fridericia og Erslev og atter i forhold til Erik Arup, hvis historiesyn stadig har sit absolute særpræg; foreløbig gælder det da at bestemme dette særpræg i forhold til den foregående generation på såvel analytisk som syntetisk plan.

II.

Langt senere har Arup udmøntet distinktionen mellem en ældre tysk-kritisk og en yngre fransk-kritisk skole; selv bekender han sig til den sidste, der som vi har set, og som Jens Chr. Manniches undersøgelse underbygger, lader sig identificere med de hermeneutisk-positivistiske synspunkter, som Ch. Seignobos og Ch. Langlois formulerede kort før århundredskiftet; med den tyske skole havde Arup snarest Eduard Bernheims system i tankerne.³⁰ Meget klart fremhæver Arup i 1930 (Afh. II, s. 291 f.), at den tysk-kritiske skole adskiller sig fra hans egen ved ikke at kunne »komme bort fra, at historikeren som grundlag for sin opfattelse altid må have et samtidigt eller dog primært kildested, hvor netop denne bestemt udtales: quod non est in actis, non est in mundo. Den nyere retning går ud på af de samtidige eller dog primære kilder gennem kildekritik at udsondre sikre kendsgerninger, ud fra hvilke han skriver sin skildring og danner sig sin opfattelse af begivenheder og personer, uanset om denne hans opfattelse allerede er formet i ord i en eller anden af de samtidige eller dog primære kilder, hvilket altid vil bero på en tilfældighed, eller ikke«.

Denne passage er sen, men helt central. Som jeg læser den, ønsker Arup at betone, at skellet mellem de to kritiske skoler løber mellem på den ene side udnyttelse af kildematerialets konkrete informationsindhold efter kildekritisk vidneværdsettelse og på den anden side udskillelse af kendsgerningerne ved bevidst frigørelse fra kildens egen organisation af informationsindholdet, fortrinsvis vel udnyttelse som levn efter metodiske principper, der ligger uden for materialet selv. Fælles for de to skoler er — når vi tager Arups formulering på ordet — kravet til samtidighed eller i hvert fald adgang til primære kilder; alligevel undgår han at forbinde den tyske skoles kildebegrundede »opfattelse« med kildekritik, medens den franske skoles udskillelse af kendsgerningerne foregår efter kildekritiske regler. Som betegnelser for disse to, foreløbig postulerede, men dog dybt og principielt forskellige holdninger, vælger jeg etiketterne »eksplicit« og »implicit« kilde-

³⁰ Jf. Jens Chr. Manniche, *anf. arb.*, s. 39-57 og *ndfr.* s. 151 og 164 med note 87.

udnyttelse som symboler for de standpunkter, Arup ønskede at karakterisere; i sidste instans, men også noget forenklet, drejer det sig om valget mellem beretningsudnyttelse og levnsudnyttelse af kildematerialet.

Meget nært samtidig fremhævede Arup i sin store nekrolog over Kr. Erslev 1930, at denne, da han 1883 overtog sit professorat, stod på bar bund bortset fra, hvad han kunde hente hos Paludan-Müller eller overføre af Niebuhrs og Rankes principper, indtil fremkomsten af Bernheims »Lehrbuch der historischen Methode« 1889;³¹ meget præcist fremhæver Arup, at Kr. Erslevs »store og uvisnelige fortjeneste af dansk historisk videnskab« netop bestod i overførelsen af den »tyske forskerverdens kildekritiske principper til dansk historisk forsken« (Afh. II, s. 469 f.). Erslevs grundsætninger for kildekritiken 1892 hvilede, fremhæver Arup, på »den tyske tvedeling af kilderne i levninger og beretninger, men med skarp fremhævelse af, at en beretning også er en levning, og at en levning oftest indeholder en beretning«. Arup beklager, at Erslev senere opgav denne skarptskårne kildeklassifikation til fordel for en mindre heldig »filosofisk betragtning af kilderne og historieforskerens stilling til dem« (dvs. til kategorierne, som de opstilles 1911). Sondringen fandt Arup inkonsistent, og det var forståeligt, at tysk forskning »naturligvis straks (har) afvist hans tredeling af kilderne og fastholdt sin egen mere praktisk brugbare tvedeling« (Afh. II, s. 471). Derimod går Arup ikke ind på, hvorledes forbindelsen fra den tyske kildekritik til den franske skoles analytiske principper etableres; i hans øjne ligger skellet da snarere i den eksplicite og implicite udnyttelse af kildernes vidnesbyrd.

Trods Arups stærke betoning af Erslevs gæld til tysk kritisk forskning, rummer hans påpegning af Caspar Paludan-Müllers betydning utvivlsomt noget absolut centralt, ligesom det er rigtigt, at Erslevs teoretiske overvejelser ikke præges af absolut entydighed, men snarere vidner om en fortsat glidning, som ikke blot kunde virke vildledende for samtiden og eftertiden, men som fremfor alt ikke førte ham til fuld afklaring, selv ikke i den seneste bearbejdelse fra 1911 af hans »Historisk teknik«. Uden her at kunne gå i enkeltheder er det snarest karakteristisk, at Erslev i sine tidligste kritiske afhandlinger i 1880'erne synes at have haft meget vanskeligt ved at frigøre sig fra Paludan-Müllers genetiske kildeteorier og kildetypologi, der henfører levn og beretning til samme kategori, omend med visse skel. Det afgørende lå for Paludan-Müller i, at kildetilblivelsesprocessen opfattes som en genetisk proces, der gør det nødvendigt at bestemme kildens vidneværdi også som produkt af tilblivelsesprocessen, under hensyntagen til typologien at »bekæmpe kilden«, indtil dens vidneværdi er fastslået.³²

Disse bemærkninger gælder utvivlsomt mindre sondringen mellem levn og beretning, som J. G. Droysen entydigt havde formuleret allerede 1875, og som Erslev

³¹ Helt rigtigt er det ikke; i 1875 udsendte J. G. Droysen en ajourført udgave af sin »Grundriss der Historik«, som var stærkt udvidet og revideret i forhold til den ensidigt hegelisk farvede udgave 1858.

³² Denne korte karakteristik bygger fortrinsvis på en analyse af C. Paludan-Müller, Propädeutiske Forelæsnings. Kgl.B. Ny kgl. saml. 2470, 4°; jf. også Knud Ryg Olsen, Caspar Paludan-Müller som historiker. (Utrykt specialeafhandling. Odense Universitet 1973), sammenfattet i Hanne Eriksen m. fl., Dansk historievitenskabs krise. Odense 1975, s. 79-88.

og hans samtidige ligeså entydigt havde taget til sig;³³ langt stærkere spores arven fra Paludan-Müller i hans kritiske behandling af de berettende kilder, som nødvendigvis måtte få en central placering i hans opgør med Arild Huitfeldts autoritet. Endnu omkring 1890 bindes Erslevs kildeevaluering stadig af de berettende kilders plads i en genetisk tilblivelses- eller traditionsdannelsesproces. Sondringen mellem primære og sekundære kilder opstilles først helt klart i »Grundsætninger for den historiske kildekritik« i 1892, men skellet mellem »ægte tradition« og bearbejdelse fikses ikke sagligt og kronologisk klart; Erslev levner stadig en bred margin for fiksering af »ægte« tradition, selv om han også stadig betoner, at den »ægte« kilde har informativ kildeautoritet, som historikeren må acceptere, indtil den er modbevist eller subsidiært verificeret, i modsætning til bearbejdelsen, der bygger på kendte kilder, og som derfor skylder os bevis for sine påstande.³⁴ Karakteristisk nok for situationen overser Erslev helt, at den primære kilde selv inden for disse mekaniske kategorier kan indeholde bearbejdelse, der blot unddrager sig historikerens kendskab; erkendelsen dukker derimod op allerede i »Grundsætningerne« 1892.

»Grundsætningerne« opstiller derimod, som Arup påpeger, en meget klar og skarp sondring mellem levn og beretning, med de modifikationer, som Arup også anfører, men også med udtrykkelig henvisning til Droysen (og Bernheim).³⁵ Både Kr. Erslev og J. A. Fridericia sonderer i modsætning til den ældre generation i deres konkrete arbejder fra første færd mellem dokumenter og beretninger, ligesom de fra første færd kræver repræsentativ dokumentation, finest udformet i Erslevs disputats 1879 og Fridericias landbohistoriske studier 1891–92. Skellet gennemføres (trods tydelige inkonsekvenser) principielt allerede i Fridericias udenrigske studier i 1870'erne, men her næppe helt uden forbindelser tilbage til historismen og Leopold von Ranke.³⁶ Men som det gælder for den tyske idealisme — og Droysens skel modsiger ikke dette — nærrede Fridericia en næsten ubegrænset tillid til officielle akter i modsætning til private, delvis også til diplomatsk materiale. Statsmagten opfattes stadig som den ideelle apoteose af al samfundsorganisation, og denne kendsgerning overflødiggjorde i bred udstrækning kritisk analyse af aktmaterialet.³⁷ Som Fridericia anfægtede Erslev ikke pålideligheden af det officielle kildemateriale; troværdigheden af kong Valdemars jordebog begrundes i dens officielle karakter (her blot iblandet »private« kildeelementer),³⁸ og i sin

³³ J. G. Droysen, *Grundriss der Historik*, Lpz. 1875, s. 14 ff.

³⁴ Kr. Erslev, *Erik Plovpenning's Strid med Abel (1890)*. Historiske Afhandlinger, udg. af den danske historiske forening, I. Kbh. 1937, s. 184 f.

³⁵ Kr. Erslev, *Grundsætninger for historisk Kildekritik*, Kbh. 1892, s. 5 ff.

³⁶ Dette træk påpeger allerede C. F. Bricka i sin anmeldelse i HT 4. r. VI, Kbh. 1877–78, L. s. 84 f.

³⁷ Jf. hertil R. Torstendahl, *anf. arb.*, s. 181–94.

³⁸ Kr. Erslev, *Kong Valdemars Jordebog og den nyere Kritik (1875)*. Hist. Afhandl. I, s. 30, 42; jf. s. 28; jf. også Paludan-Müllers brev til Erslev 1875 18/6; B. Korerup, *Caspar Paludan-Müller. Et Udvalg af hans Optegnelser og Breve II*. Kbh. 1958, s. 270 ff. På den anden side kan der også ligge et incitament til at foretrække aktmaterialet i, at forskningsgrundlaget netop i disse åringer voksede med næsten eksplosiv hast ved udenlandske og danske kildepublikationer; Kildeskriftselskabets stiftelse 1877 har sin plads i denne sammenhæng.

disputats bygger han uden nærmere kritisk begrundelse og uden principiel materialediskussion på det statslige, administrative og kamerale aktmateriale.

Selvom Erslev imidlertid betonedede, at enhver beretning også er et levn, nemlig til belysning af kildeforfatterens personlighed (i sig selv altså en teoretisk begrænsning), og at dokumentariske kilder ofte indeholder islæt af berettende type,³⁹ fremgår det helt klart af sammenhængen, at han tillagde de to kildekategorier immanente kildekvaliteter, egenskaber, som ligger indbygget i kildens type, og som — hvad vi på forhånd kan vente, i hvert fald over for de »officielle« kilder — giver levnet fortrinsret. Da Erslev i 1911 genudsendte sin »Historiske teknik«, opgav han ikke blot — som Arup påpeger 1930 — dette standpunkt til fordel for en meget uklar tredeling af kilderne på grundlag af tilblivelseskræfter, som også i næste led — »slutningen til virkeligheden« — binder historikeren. Men navnlig opgav han sin sondring efter immanente kvaliteter til fordel for en funktionel, som lagde skellet i historikerens udnyttelse af kilderne som levn eller, respektive, beretning.⁴⁰

Udefra kommende indflydelser, som kan være vanskelige at udpege (navnlig når man ikke tager tilstrækkeligt hensyn til de stadige glidninger i den ellers så stringente Erslevs teoretiske opfattelse), og som flere gange har været genstand for historiografisk diskussion,⁴¹ må vi her lade stå åbne. Det, som står fast, er, at Erslevs overvejelser gradvis og — vel at mærke uden fuld afklaring — førte ham i retning af »den fransk-kritiske skole« med Langlois og Seignobos som hovedtalsmænd, således som Jens Chr. Manniche har påpeget, men at også andre og mere irrationelle indflydelser — formentlig fra den tyske neoidealisme — har påvirket hans standpunkter. Om Erik Arup har ret i at datere skiftet til 1908, da Erslev fremlagde sine synspunkter på den internationale historikerkongres, får stå hen (Afh. II, s. 471); trods tilløb til tredelingen fastholder Erslev i en populær oversigt endnu i 1907 sin oprindelige tvedeling af kilderne.⁴²

Uden fuld afklaring. Javist, men vigtigst for sammenhængen er det dog vel, at Erslev i 1911 om kildeudnyttelsesmulighederne understregede, at medens man tidligere efter vidneværdsættelsen havde næret stor tillid til beretningers informative udsagn, havde man nu »indset, at hvor vi har en beretning, ser vi ikke fortidens handling, men kun fortolkerens gengivelse deraf«; modsætningsvis »har moderne historiegranskning med forkærlighed bygget på de slutninger, man kan drage af, hvad der endnu umiddelbart er tilgængeligt af fortidens liv; . . . vi slutter fra frembringelsens resultat tilbage til selve den frembringende handling«.⁴³ Overraskende nok (og her i hvert fald uden motivering) karakteriserer Erslev denne tilbageslutningsmetodik som »oftest simplere og sikrere end, hvor vi må bygge på vidnets beretning og værdsætte denne viden«. Uden nærmere begrun-

³⁹ Kr. Erslev, Grundsætninger, s. 5 f.

⁴⁰ Kr. Erslev, Historisk Teknik. Kbh. 1911 (uændret optrykt 1928), s. 5-9.

⁴¹ Mest udførligt hos Jens Chr. Manniche, anf. arb., s. 45 ff. og 54 ff.; jf. specielt s. 54 note 48, der gør opmærksom på stadierne i Erslevs udvikling.

⁴² Kr. Erslev, Historikeren i sit Værksted. Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning nr. 134. Kbh. 1907, s. 1 ff., 10-13.

⁴³ Kr. Erslev, Historisk teknik, s. 72.

delse eller kvalificerende uddybning nærmer Erslev sig her den tidligere opstillede sondring mellem implicit eller eksplicit udnyttelse af kildematerialet; han drager blot ikke som Arup de yderste konsekvenser; og — uanset Langlois og Seignobos — Erslevs overvejelser bliver ikke forståelige uden, at man forudsætter kendskab til Erik Arup.

Vurderingen af Erslevs kildeteoretiske arbejder bør dog nok tage hensyn til, at anvendelsen af aktmaterialet for hans generation (i modsætning til Arups) synes at have været forholdsvis uproblematisk, og at en meget væsentlig side af hans kildekritiske indsats netop lå i opgøret med Arild Huitfeldts hidtil accepterede kildeautoritet. Erslevs arbejde havde ubestrideligt karakteriseret den gamle krønikeskriver som kildebearbejder, der konstruerede over primært og sekundært kildemateriale, som vi stadig kender. Men hans dokumentation mødte indsigelser. H. F. Rørdam citerede en norsk kollega for en bemærkning om, at det ikke var nogen spøg for en gammel krønikeskriver at blive kastet for en Kr. Erslev,⁴⁴ og Johs. Steenstrup karakteriserede ikke blot Erslevs kildekritik som tyskinspireret — og i værste fald gold — eksercits, men fastholdt i virkeligheden den protokritiske forestilling om kildegenetiken, der endnu meget sent kunde bevare minderne om en historisk begivenhed.⁴⁵ Begge de to opponenter placerer sig tydeligt i den protokritiske — men derfor ikke ukritiske — tradition, men de vægrer sig til lige ved at tro på mulighederne af et så dristigt konstruktionsarbejde som Huitfeldts, og fejlen ligger ikke blot i deres tilknytning til den gamle tradition, men også deri, at Erslev undlod at cementere sin påvisning af Huitfeldts konstruktioner ved analyse af hans tendens, hans normative holdning, som jo dog også er et levn; men som Erslev blot trods sin påpegning af kildeforfatterens holdning ikke formåede at udmønte i praksis, fordi hans tendensbegreb var utilstrækkeligt og knyttet til afvigelsen fra den historiske virkelighed.⁴⁶

Som helhed er der således tale om tydelige skred i Kr. Erslevs teoretiske opfattelse mellem 1885 og 1911; dens udgangspunkt lå i frigørelsen fra Paludan-Müllers kildegenetik, den fuldyrdes først gradvis, men efterlod sig også uklarheder, som kaster sine skygger over den følgende generation, vigtigst netop over for skellet mellem udnyttelsen af kildematerialets informationsindhold efter vidneværd-sættelse eller dets implicite udnyttelse. Under alle omstændigheder får kontinuitetsbruddet over for Paludan-Müllers generation således karakter af en brudflade, som strækker sig over femogtyve år, men som efterlod sig uklarheder i kilde-

⁴⁴ H. F. Rørdam, *Historieskriveren Arild Huitfeldt*, Kbh. 1896, s. 337 f. For Rørdams placering, se også hans, *Bemærkninger om den historiske Kritik*. Vidensk. Selsk. Skr. 5. r. Hist. phil. Afd. IV. Kbh. 1873, s. 387-415.

⁴⁵ Se diskussionen mellem Steenstrup og Erslev i *Dagbladet* 1891 3/3, 6/4 og 7/4. Steenstrup har langt senere indrømmet, at hans ængstelse førte til, at han tilrettelagde sin undervisning i bevidst modvægt mod Erslevs kildeeksercits; Johs. Steenstrup, *Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer*. Kbh. 1934, s. 14 ff. og 31 f.; dette udtømmer blot ikke vurderingen af Steenstrups videnskabssyn; jf. ovfr. s. 147 f.

⁴⁶ Jf. hertil E. Ladewig Petersen, *Veritas et honor regis*. Odense 1974, s. 23-25 og 78 f. med note 138. — Dette forhindrede ikke, at bedømmelsen af Arups prisafhandling 1898 bebrejdede ham mangelfuld tendensanalyse af Huitfeldt; Kbh. Univ. årbog 1898-1901, Kbh. 1903, s. 206.

analysen. Noget lignende gælder imidlertid også hans meget summariske diskussion af den historiske teoridannelse og verifikation; i hvert fald præges den af iøjnefaldende mangel på koordination af teori og praksis.

Vel sondrede Erslev allerede i 1892 principielt mellem kildekritik og realkritik — analyse og syntese, om man vil — hvor han ved det sidste forstod vidneværd-sættelsen af kilderne og deres informationsindhold med henblik på indføjelse i rekonstruktionen. Hans anvisninger er blot yderst lapidariske. De indskrænker sig til afvisning af naturstridige påstande og af »reale usandsynligheder«, som enten ligger i beretningens fremstilling af begivenhedernes pragmatiske sammenhæng eller i dens psykologiske skildring; herudover begrænser drøftelsen af realkritiken sig til en fyldig afvisning af Paludan-Müllers sagnteori, som han havde aflivet i en afhandling året før, og hvis overvindelse han åbenbart tillagde stor vægt.⁴⁷ Skellet mellem kritisk vidneværd-sættelse og rekonstruktion opretholdes i 1911, men realkritikbegrebet er nu forvandlet til »slutning til virkelighed«, der bygger videre på den tredeling af kilderne, han nu havde opstillet. Meget bevidst anvender Erslev etiketten »teknik« for at understrege, at han ikke systematisk bevæger sig ind på synteseplanet.

Teoridannelsen og verifikationsproblemerne forflygtiges så meget, at skellet mellem analyse og syntese mister sin mening, eller at syntesen glider ud af synsfeltet, bl. a. formentlig fordi Erslev antog, at kildekritiken kunde tilvejebringe en høj grad af empirisk sikkerhed. Disse led er på teoretisk niveau absolut de svageste i Erslevs system; de adskiller ham teoretisk meget klart fra Arups bevidste overvejelser, og de indeholder brist, som Arup finder afspejlet i hans syntetiske arbejder. Det er således fuldt berettiget, at Arup i 1930 bebrejder ham, at han i tillid til det politiske aktmateriales autenticitet ofte lod sig nøje med referater fremfor analyser, men næppe helt korrekt, at Erslev i sine grundsynspunkter blot skulde være traditionalist (Afh. II, s. 474 f. og 476—78); det, Arup havde i tankerne, var, at Erslev i sine lærebogsarbejder ikke skænkede højmiddelalderens og den tidligt nye tids vældige ekspansion tilstrækkelig opmærksomhed i forhold til traditionelle emner som korstogene og Luther.⁴⁸ Altså en saglig traditionalisme snarere end nødvendigvis teoretisk.

Det er givet, at Fridericia som syntetiker var langt betydeligere og mere helstøbt end Erslev — hans fremstilling af 1600-tallets danske historie (1897—1902) hævder sig stadig som periodens betydeligste syntese — men bag begge arbejder ligger også helhedsforestillinger om lovmæssigheder og udvikling af meget tydelig positivistisk støbning. »Man er ganske kommet bort fra ældre tiders tanker om en oprindelig guldalder«, skrev Erslev 1907; »i stedet har det vist sig, at overalt på jorden er menneskene begyndt på et yderst lavt trin, kun lidet over dyrenes, og den store tanke om udvikling har siden behersket al historisk forskning.«⁴⁹

⁴⁷ Kr. Erslev, Grundsætninger, s. 27 ff.; jf. samme, C. Paludan-Müllers Theori om Sagnkritikens Methode (1891). Hist. Afhandl. I, s. 269—87. — I det populærvidenskabelige foredrag »Historikeren i sit Værksted« (1907) har Erslev intet andet at sige om rekonstruktionsproblemerne end, at de ofte er forbundet med betydelige vanskeligheder (anf. arb., s. 14).

⁴⁸ Jf. allerede Arups anmeldelse af Kr. Erslev, Det 16. Aarhundrede; Politiken 1910 23/5.

⁴⁹ Kr. Erslev, Historikeren i sit Værksted, s. 15.

Tilsvarende hedder det sig, at Fridericia gerne startede sine forelæsninger med at forkynde, at han var positivist; kunde de studerende ikke affinde sig med det, kunde de gerne gå straks.⁵⁰

Grundtankerne i den danske udviklingspositivisme var noget forenklet, at de enkelte stænder eller samfundsgrupper træder aktivt ind i den fremadskridende udvikling på netop det stadium, hvor de kan udfylde en samfundsmæssigt funktionel indsats for videreudviklingen; middelalderkirken, fordi der efter folkevandrings tidens anarki var behov for styrkelse og regulering af samfundsorganisationen, herremandsstanden, fordi samfundet havde brug for det tunge feudale militærapparat. Hver enkelt stand gennemløber blot tillige et cyklisk forløb, tilblivelse, storhed og forfald; privilegier værner om eller vederlægger deres samfundsmæssige funktioner, men bliver en retarderende faktor eller endda en hindring for det videre fremskridt, når standen havde udtjent sin funktionelle samfundsmæssige mission og ikke evnede at omforme sine funktioner, men alligevel fastholdt sin privilegering.⁵¹ Disse lineære og cykliske elementer i udviklingspositivismen krydses blot af andre træk af idealistisk støbning og hos Erslev tillige særtræk i hans syn på middelalderen.

Som Arup tillagde Erslev den udefra kommende materielle vækst afgørende betydning for Valdemarstidens hastige samfundsmæssige ekspansion, men først og fremmest betydning som baggrund for kongemagtens vækst; det er »mere end en tilfældighed«, at det nu nåede på højde med Karolingernes stærke og teokratiske farvede monarki. Den stærke kongemagt knytter verdslige og kirkelige stormænd til sig, giver dem en central funktion i den nye statsmagt og forbeholder som vederlag disse grupper de friheder, der hidtil havde været almene; men ulighederne skaber også det godsejersamfund, som opretholdes, selv om adelen i senmiddelalderen trænges ud af sine krigerfunktioner, bliver fødsels- og godsejeradel.⁵² Erslev betoner flere gange, at der er tale om mere end tilfældigheder, men også, at Valdemarstidens ekspansion bringer landet på højde med Karolingerriget, omend ikke med de moderne autokratiske monarkier i Vesteuropa; han understreger, at der ikke er »tale om efterligning«, men om »ligeartede forhold«, som blot stadig forudsætter et udviklingsskema.⁵³ Udgangspunktet for Erslevs fortolkning beror formentlig på hans stejle afvisning af feudale træk i den danske samfundsudvikling; feudalisme forudsætter i hans øjne store sociale distancer i samfundet og en krigersk overklasse.⁵⁴ Afgørende er da Erslevs interesse for monar-

⁵⁰ Anekdoten skylder jeg afd. kontorchef E. Spang-Hanssen.

⁵¹ Positivismens udviklingsidéer – specielt i norsk udformning hos Ernst Sars – er bedst analyseret af Knut Mykland, *Grandeur et décadence*. Oslo 1955. Det er sandsynligt, at Fridericia og Erslev ikke har været påvirket af Sars, hvis »Udsigt over Norges Historie« (1873–91) de anmeldte i danske tidsskrifter; jf. iøv. Ellen Jørgensen, *Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede*. Kbh. 1943, s. 132 f., 231 og 244.

⁵² Kr. Erslev, *Valdemarernes Storhedstid*, Kbh. 1898, s. 237–75; *Danmarks Riges Historie II*, Kbh. 1898–1905, passim.

⁵³ Kr. Erslev, *Valdemarernes Storhedstid*, s. 270.

⁵⁴ Sst., s. 260–66; jf. *Oversigt over Middelalderens Historie I*, Kbh. 1891, s. 97; *Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen* (1899), *Hist. Afhandl. II*, Kbh. 1937, s. 1–41.

kiets vækst som en rød tråd gennem historien; det beforder både udviklingen, men bærer i svaghedsperioderne også ansvaret for tilbageslag, aristokratiets vækst og godsejersamfundets sociale skel; uanset hvor meget monarkiets udvikling »synes at stille sig mod hovedstrømmen; i virkeligheden kommer (det dog) til at fremme denne«.⁵⁵

Særtrækkene hos Erslev forbindes således med de bærende led i positivismens udviklingsskema, men de nødvendiggør idealistiske træk — monarkiets egenvækst — som lader sig iagttage gennem hele hans forfatterskab. Særtrækkene synes at markere nuanceforskelle i forhold til Fridericia, hvis synspunkter lader sig forfølge tilbage til en afhandling 1877 om adelsvældets forfald og opløsning, og som stadig ligger til grund for »Adelsvældens sidste Dage« (1894). Adelen havde i reformationstiden opgivet sin funktion af krigerstand og dermed »sin historiske forudsætning og den form, hvorunder den hidtil havde hævdet sin plads i samfundet. Spørgsmålet blev, om den kunde finde en ny form for sin stilling«, en fornyet funktionel *raison d'être*, men netop »på dette problems skær strandede i virkeligheden den danske adel«;⁵⁶ den fik ved statsomvæltningen 1660 kun løn som forskyldt, konkluderer Fridericia i 1894, og fordelene hostede det enevældige monarki, som han omfattede med meget lidt velvilje.

Med nuancer skimtes de samme temaer i Erslevs disputats 1879. Kun »én magt synes (i det 16. århundrede) i stand til at udfylde tidens krav«, skrev han; »denne magt er monarkiet«. Alle tidens strømninger, »sociale og politiske omvæltninger, nationale og religiøse bevægelser, opfindelser og opdagelser, alt arbejder kongedømmet i hænder; det kraftige, næsten enevældige monarki var alene i stand til atter at bringe orden i den almindelige forvirring (efter grevefejden), til at blive bærer af den nyere tids statsdannelse,« og *det* reducerer gennem lensreformerne den genstridige adel til kronens funktionærer og til godsejere.⁵⁷ Sat på spidsen giver positivismens grundideer Erslev en nøgle til revision af ældre forsknings overbetoning af adelsvældets knugende overvægt, men kernen ligger i, at Erslev stadig tilkender monarkiet som idé (men personificeret i de enkelte konger) en egenverdi som historisk drivkraft.

Historiografisk interessant er det, at A. D. Jørgensen allerede i 1884 indvender, at de ydre fænomener, den idealistiske forklaring, Erslev så stærkt havde hæftet sig ved, »intet forklarer om de kræfter, som tager dem i brug« og slet ikke kunde skabe klarhed over, »hvorfor den eller den stand, den ene eller den anden faktor i staten eller samfundet forstår at bruge tidens bedste magtmiddel til at nå sit mål«;⁵⁸ dynamiken fandt Jørgensen i den 'naturlige udvikling', der »lægger magtens tyngdepunkt der, hvor arbejdet for folkets opgaver som folk ud-

⁵⁵ Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 233, 253 ff., 273 f.

⁵⁶ J. A. Fridericia, Den gamle Adels Forfald og begyndende Opløsning under Frederik III. Det nittende Aarhundrede, udg. af G. og E. Brandes, Kbh. 1877, s. 85; jf. også det meget karakteristiske ræsonnement med henvisning til Stuart Mill s. 120 f. og konklusionen s. 127 f.

⁵⁷ Kr. Erslev, Konge og Lensmand i det sextende århundrede. Kbh. 1879, s. 3 f., 11 f., 157 ff., 193 f. og 202 ff.

⁵⁸ A. D. Jørgensen, Den historiske udvikling i Danmark i henseende til 'magtens tyngdepunkt'. Historiske Afhandlinger IV, Kbh. 1899, s. 48.

føres». ⁵⁹ Men han protesterede samtidig mod Erslevs altfor ensidige betoning af monarkiets vækst på adelens bekostning, da kendsgerningerne jo dog var, at den politiske grundstruktur efter 1536 vedblivende lagde statsmagten i hænderne på kongen og rigsrådet i forening. I de første menneskealdre efter reformationen viste adelen sig da også »sin opgave voxen«, udfyldte sine samfundsmæssige funktioner, og først i 1600-tallet magtede den ikke længere at udfylde sin plads. ⁶⁰

A. D. Jørgensens foredrag karakteriserer ham som helskindet positivist; men hans kritik slog ned på en central brist i Erslevs tolkning af magtforholdet mellem kongemagt og adel i det 16. århundrede ved at påpege utilstrækkeligheden i den idealistisk farvede forklaring, han havde søgt tilflugt i. Erslev havde over for adelens politiske afmagt ganske vist betonet dens materielle velstandsvækst, der medvirkede til, at den opgav »sine stormandslyster og søgte tilfredshed dels uden for statslivet, dels i staten som kongens medhjælper«. ⁶¹ Men A. D. Jørgensens — og andres — kritik, som den fridericia-erslevske kreds tog ilde op — synes tillige at etablere forbindelserne til kildekritiken. Det er af mange grunde sandsynligt, at den fulde koordination af positivistisk kildeempiri og lovbundet udvikling afklares midt i 1880'erne, næppe uden forbindelse med skærpelsen af forsvarskampen, optrækket til provisorierne 1885, den nye nationalisme og radikaliseringen af de akademiske venstrekredse i København.

I sit forsøg på at opsummere sit slægtleds forskningsindsats i sin rektortale 1911 betonedes Erslev da også kildekritikens gennembrud og gennemslagskraft jævnsides med sin generations nationale og politiske fordomsfrihed; men navnlig fremhævede han, at kombinationen af disse to hovedelementer havde gjort det muligt at præsentere en objektiv og værdineutral fortolkning af mange emner, som hidtil havde været kontroversielle af nationale eller andre grunde. ⁶² Det er da også iøjnefaldende, at historikerkredsen omkring Erslev og Fridericia netop først 1883–84 artikulere deres aversion mod de nationale strømninger og ligeså bevidst kastede sig over A. D. Jørgensens »sønderjyderi« som politisk farligt og historisk fordægtigt, når lejligheden bød sig; og de indleder samtidig opgøret med de gamle, men i deres øjne nu helt overflødige og uvidenskabelige forestillinger om det »historiske kunstværk« ⁶³ og med den juridisk-historiske retsargumentation, som havde præget den danske (som den tyske) historisme.

⁵⁹ Sst., s. 58.

⁶⁰ Sst., s. 50 f.; jf. også A. D. Jørgensens brev til Chrf. Bågå 1884 20/3; A. D. Jørgensens Breve, Udg. ved Har. Jørgensen, Kbh. 1939, s. 139; L. Rerup, A. D. Jørgensen, Kbh. 1965, s. 62 f., 124 ff.

⁶¹ Kr. Erslev, Konge og lensmand, s. 157–60, 204–07; jf. s. 183–85, hvor Erslev fremhæver, at formynderregeringen 1588–96 fortsatte lensreformerne, og »at kongedømmets tanke levede selv uden konge«. Utilstrækkeligheden i Erslevs problemformulering og bristene i hans resultater håber jeg senere at kunne dokumentere.

⁶² Kr. Erslev, Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie (1911). Hist. Afhandl. II, 1937, s. 211–13, 216–18. Heroverfor står, som man bør være opmærksom på, det enorme og vanskelige koordinationsarbejde bag udgivelsen af »Danmarks Riges Historie« 1896–1907; jf. Aksel E. Christensen, Fra Kr. Erslev til Erik Arup, s. 14 ff.

⁶³ Med »historisk kunstværk« som historiografisk begreb menes et værk, som udover den nødvendige, kritiske undersøgelse krævede en overbygning af en historisk-filosofisk helheds-konception, én eller anden form for pragmatisme og en æstetisk tiltrækkende, litterær form.

Det er dette korstog, Erslev afslutter i universitetsfestskriftet 1911 ved at sætte et skarpt skel mellem historieforskning og historieskrivning. Han vilde — som han sagde — gerne bryde en landse for historieskrivningens kunstneriske frihed, men forbeholdt sig som professionel historieforsker monopol på empirisk, objektiv og neutral videnskab, det tema han redegjorde for i rektortalen samme år.⁶⁴ Paradoksalt nok synes netop den danske positivismes opbygning og baggrund blot samtidig at have tvunget Erslev til at distancere sig fra såvel Bernheim som Langlois og Seignobos, der — som han tolkede dem — samstemmende havde hævdet, at historieskrivning (syntesen) »intet andet (er) end historievidenskabens litterære fremstillingsform«.⁶⁵

Erslev fastholder kildekritiken som videnskabeligt-metodisk instrument (med eftertryk på etiketten *teknik*) til udskillelse af 'fortidige fænomener', der jo i sig selv ikke er 'videnskab', hvorimod han afstår fra at besvare »det spørgsmål, hvorledes de fænomener fra fortiden, vi har banet os vej til, skal bearbejdes videnskabeligt«. Med en bemærkning om, at flertallet af historikere formentlig vil benægte muligheden af at opstille lovmæssigheder, distancerer han sig indirekte fra én side af positivismen; han betoner påny, at moderne historikere »med forkærlighed (bygger på), hvad der endnu er tilbage af selve fortidens liv«, men uden at give nærmere anvisninger vælger han at karakterisere historieskrivningen begrebsmæssigt og at afgrænse dens operationsfelt og væsen for at kunne præcisere dens afstand fra historisk videnskab.^{65a} Empiri og værdineutralitet får ubetinget fortrinsret — og denne fortrinsstilling har næppe kunnet bidrage til at underbygge Erslevs teoretiske apparat på synteseniveau, det udpræget svageste led i hele hans system. Det er da også netop dette, Arup konstaterer i 1930: Erslev fornægter sig selv (Afh. II, s. 479).

Selv om den ældre generation så med mistro til Aage Friis' politiske virksomhed, specielt fordi hans »geschæftige« korridorpolitik tog sigte på ændring af den radikale venstrekreds' holdning til Nordslesvig, kunde den af principielle grunde næppe misbillige historikerens politiske engagement; det var under de givne forudsætninger nærliggende at tillægge positivismens udviklingsteori og empiri en funktionel eller didaktisk gyldighed som grundlag for oplysningsvirksomhed eller

Begrebet spænder ikke blot over en meget lang tidsperiode, fra Laurids Engelstoft til H. F. Rørdam, men er også genremæssigt meget diffust; det kunde give plads for en Henrik Steffens' romantiske visioner så vel som for de metafysiske retningers — Kantianeres, Heglianeres osv. — konstruktioner. — Også i denne henseende havde Paludan-Müller formet sit historiske kunstværksbegreb selvstændigt og fremfor alt som historiker: helheden nåede historikeren i kraft af sin »divinationsevne«, den fagligt og metodisk skolede bredde og indsigt, som den erfarne historiker var i besiddelse af. — Jeg håber senere at kunne dokumentere disse synspunkter mere indgående.

⁶⁴ Kr. Erslev, *Historieskrivning*. Hist. Afhandl. II, s. 263 f.

⁶⁵ Sst. II, s. 223–25; jf. Povl Bagge i HT 10. r. V, 1939–41, s. 362 f.; Aksel E. Christensen, *Fra Kr. Erslev til Erik Arup*, s. 13 f. og 18 f. — Erslev synes dog flere steder at have misforstået Seignobos, der karakteriserer »det historiske kunstværk« som »un genre litteraire« i overensstemmelse med definitionen ovfr. note 63.

^{65a} Kr. Erslev, *Historieskrivning*, s. 221–23 og 230 f.

instrument i politisk reformarbejde.⁶⁶ Tydeligst — og langt mere markeret — iagt-tager vi, som det kunde ventes, dette træk hos Erik Arup i disputatsen 1907. Arup betoner, at lovgivningen ikke længere kan bygges på abstrakt-teoretiske konstruktioner, men kræver historisk empirisk undersøgelse af den immanente retssituation. Politisk strid om lovgivningen var i hans øjne komplet meningsløs og overflødig, når lovgiveren kunde hente hjælp hos historikeren, som »af alle videnskabelige forskere vil forstå med størst kraft og lykke at bruge dette blanke og skarpe våben, historien selv har smedet«. Historikeren skaber med sin metode grundlaget for »sammenhængende forståelse« og for »virkelighedsforskning«.⁶⁷

Skillelinierne løber næppe her, selv om Arup snarere end den kølige empiriker Kr. Erslev vilde være beredt til at drage praktiske konsekvenser af sin videnskab. Enkelte træk kaster derimod modsætningsvis lys over den fridericia-erslevske generations selvforståelse i forhold til den yngre. Ved genbesættelsen af professoratet efter Fridericias død (1912) fremhævede det sagkyndige udvalgs sammenfat-tende indstilling nok Arups »store dygtighed og den originale begavelse«, men foretrak Aage Friis på grund af »omfanget af hans produktion« (*sic*), af hans energiske fremskaffelse af nyt kildemateriale og af hans evner som historieskriver (der tænkes på »Bernstorfferne og Danmark« I, 1903).⁶⁸ Ved Erslevs afgang et par år senere fremhævede udvalget på ny Arups originalitet, som var blevet yderligere dokumenteret ved hans ledingsafhandling, men indvender også, at »han ved siden af det meget grundfæstede, som hans arbejder indeholder, (også) viser nogen tilbøjelighed til at vove ubeviste påstande«, en brist, som universitetsun-dervisningen vilde kunne rette.⁶⁹ Kritik af lignende støbning havde allerede Fridericia rettet mod Arup i sin — i øvrigt varmt anerkendende — anmeldelse af dispu-tatsen i 1908. Fridericia betoner, at Arup ved generaliseringen af sin problem-stilling har hævet »det rent formelle emne op i en betydningsfuldere sfære, gjort det til led i den almindelige retshistoriske udvikling«; men han finder værket grundidé omtvistelig og overdimensioneret, fordi Arup for ensidigt har tillagt sine forklaringsrammer almengyldighed over for andre mulige: folkenes handelstalent, handelsvejenes vekslens og den statslige handelspolitik's indflydelse.⁷⁰

Den ældre generation har da ikke selv givet udtryk for nogen distance over for Arups metodik og næppe heller i forhold til Friis'. Anvendelsen af begrebet »originalitet« gælder snarest Arups arbejde på syntetisk plan, men kommentarerne vidner tillige om, at man ikke har indset den principielle rækkevidde af hans eks-

⁶⁶ Studentersamfundets foredragsvirksomhed fra 1883 og senere folkeuniversitetets opbygning (hvori Erslev deltog aktivt) har sin plads i denne sammenhæng.

⁶⁷ E. Arup, Studier i engelsk og tysk handels historie 1350–1850. Kbh. 1907, s. 496 f.; jf. Kryger Larsen, anf. arb., s. 32–39. — At to verdenskriges og mellemkrigstidens brutalitet betog Arup illusionerne om historikerens ideale mission (men uden at anfægte idealerne selv) fremhæver han selv 1946; L. Tandrup, En historiker og hans helt. Historie Ny r. IX, 1971, s. 273.

⁶⁸ Aarbog for Københavns Universitet 1912–13, Kbh. 1918, s. 1028 f.; jf. også Aksel E. Christensen, Fra Kr. Erslev til Erik Arup, s. 12. — Det bør dog tages i betragtning, at profes-soratets emneområde var klausuleret.

⁶⁹ Aarbog for 1915–20 bd. IV, Kbh. 1925, s. 190 f.

⁷⁰ J. A. Fridericia i HT 8. r. I. Kbh. 1907–08, s. 396 f.

perimenter for at udlede almengyldige lovmæssigheder som retningslinier for syntesen; Arups opbygning af sine rammer for den historiske udvikling var derimod næppe endnu så færdige, at de havde kunnet afsløre afstanden til den klassiske positivismes udviklingsskemaer. Heller ikke den alment accepterede fremskridtstro har kunnet skabe skel; også Arup anskuede den historiske udvikling som fremadskridende demokratisering, omend med brud.⁷¹

Helt klart synes omvendt Arup at have været sig forskellene bevidst og endda som en kvalitativ niveauforskel i forhold til Friis og formentlig også andre af Erslevs disciple.⁷² Den konkrete undersøgelse af Erslevs og Arups teoretiske overvejelser på analytisk plan dokumenterer da også, at skellet meget klart kan drages ved den eksplicite og implicite kildeudnyttelse; netop mellem en ældre retning, der fordrer udtrykkelige belæg for sine påstande, og som udnytter kilde-materialets informationsindhold efter kritisk prøvelse, over for en yngre, der ser historikerens analytiske opgave i at udtrække kendsgerningerne af kilderne og at frigøre dem fra kildens egen organisation til brug for syntesen. På den anden side må det tilføjes, at Erslevs teoretiske overvejelser udviklede sig gradvis, men selv om han på en række punkter nærmede sig de franske teoretikere, drog han aldrig Arups konsekvenser og kunde ikke gøre det; begge kildeudnyttelsesmuligheder sideordnes uden klar præference. Og vigtigst af alt: Erslevs standpunkt afskar ham teoretisk i væsentlig udstrækning fra at give syntesearbejdet og den overordnede problemformulering den selvstændige funktion, Arup fordrede; han afstod fra at tage stilling og nøjedes med at markere sin videnskabs elfenbenstårn.

Dette udelukker ikke, at Fridericia og Erslev i praksis har kunnet operere inden for et historisk udviklingsskema, den klassiske positivismes; tilsammen garanterede kildeempirien og de cyklisk-lineære love for den historiske udvikling, den videnskabelige værdineutralitet, som de tillagde afgørende vægt. Positivistisk farvede lovmæssighedsforestillinger spiller stadig en central rolle for Arup, men for hans vedkommende er lovmæssighederne af en anden type. De gør vel krav på almen-gyldighed, tjener først og fremmest en funktion som empirisk begrundet instrument for historikerens ret til suveræn etablering af sammenhænge og fortolkning på synteseniveau. Konsekvensen bliver, at væsentlige dele af den klassiske positivismes cyklisk-lineære skematisering fjernes; det historiske forløb drives ikke længere af abstrakte forestillinger om samfundsgruppernes funktionelle mission, men af bondens og herremandens arbejde, som former samfundsorganisationen; monarkiet får heller ikke længere nogen abstrakt funktion af drivkraft, men henter tværtimod sin styrke — ofte på utilbørlig vis — af samfundets arbejde. Ikke blot bryder senere Arups periodisering af »stænderne i herrevælde« 1282—1624 og »stænderne i kongevælde« 1624—1720 det vedtagne skema, men hans differentiering betoner kvalitative forskelle i stændernes besiddelse af magt og suverænitæt, og hans grundstruktur bryder positivismens betoning af samfundsudviklingens funktionelle og fremadskridende nyttiggørelse af stænderne efter tur. Selv om de strukturelle overvejelser, der kan anstilles i denne sammenhæng, naturligvis må

⁷¹ Jf. Arups anm. af J. P. Jacobsen, *Manes I* (1914) i HT 8. r. V, 1914—15, s. 468—70; Aksel E. Christensen i *Fortid og Nutid XX*, s. 383 f.; H. Kryger Larsen, *anf. arb.*, s. 51 f.

⁷² Jfr. *ndfr.* s. 164.

trække frontlinierne skarpt op, bliver den generelle konklusion således, at der entydigt er tale om et kontinuitetsbrud hos Arup i forhold til den ældre generation på såvel analytisk som syntetisk plan.

III.

En af grundene til de foregående afsnits forholdsvis store udførlighed har været, at både Erik Arups grundkonceptioner og impulserne fra hans handels- og landbohistoriske forskning, i hvert fald indtil ca. 1950 blev skoledannende og særdeles frugtbar, og at konflikterne i 1920'erne og 1930'erne omkring Arups skikkelse netop synes at afspejle den paradigmatiske dualisme, som grupperes omkring ham og den klassisk-erslevske tradition.⁷³ I hvert fald på teoretisk — og formentlig også noget forenklet — plan synes konflikterne at finde en naturlig forklaring, når de anskues ud fra de allerede konstaterede forskelle mellem en implicit og eksplicit kildeudnyttelsesform i det historiske rekonstruktionsarbejde, men — nært sammenhængende hermed — også i forskelle i forståelsen af historikerens ret til på synteseniveau at sammenfatte og forklare. Om tolkningen er fuldt dækkende, får endnu stå hen; »fuldt udbytte af disse uafklarede diskussioner« med Aage Friis og Vilh. la Cour kræver, som Aksel E. Christensen med fuld ret advarer om, endnu »studium af begge parter«.

Arups virksomhed falder, betoner professor Christensen (Afh. I, s. 10–12) i flere faser, inden angrebene på danmarkshistoriens andet bind 1932 lammede hans kampvilje og arbejdslyst. Arene frem til 1925 præges af universitetsgerningen og redaktionen af »Historisk tidsskrift« 1917–24, men også af de mange gnistrende afhandlinger og anmeldelser, som bl. a. forberedte danmarkshistoriens første bind 1925, og som i en serie kritiske studier over Danmarks nyere historie »gik til angreb«. Den seriøse dom over danmarkshistorien lød selv i kompetente kredse på subjektivitet, unødvendigt hypotesemageri og aprioriske vurderinger;⁷⁴ kritikken udløste skuffelse og forbitrelse, men ikke defaitisme; Arup formulerede imødegåelser og forklaringer, som (med et par enkelte undtagelser) dog forblev i skrivebordsskuffen, og tog energisk tråden op påny, dels i kritiske forarbejder til danmarkshistoriens behandling af senmiddelalderen, dels i afhandlingerne i det nygrundlagte »Scandia« om krisen i Danmarks historie i efteråret 1863, der præciserede hans krav til kritisk behandling af moderne historie. Det er i denne sammenhæng derfor også overordentlig værdifuldt til forståelse af 1920'ernes historiografiske situation, at udgiveren har valgt at publicere Arups hidtil utrykte »Gendrivelse af mine kritikere i Historisk tidsskrift« fra 1926, ligesom det var klagende, at hans »Redegørelse for min danmarkshistorie« (vist tænkt som aviskronik) blev offentliggjort som tillæg til det posthumt udgivne tredje bind af danmarkshistorien i 1955.⁷⁵

⁷³ For en ordens skyld bør det vel indskydes, at vi her må se bort fra den rolle, mere irrationelle faktorer kan have spillet, personlige eller andre aversioner, universitetspolitiske hensyn osv.

⁷⁴ Det gælder specielt Ellen Jørgensens og Knud Fabricius' anmeldelser; Poul Nørlunds anmeldelse i »Tilskueren« 1925, s. 116–27 hæver sig i forståelse langt over det almene niveau. Vulgærkritiken (Henning Kehlers, Harald Niensens og andres) kan vi uden videre se bort fra.

⁷⁵ Erik Arup, Danmarks historie III. Ved Aksel E. Christensen. Kbh. 1955, s. 253–59.

Da Arup i 1917 overtog redaktionen af »Historisk tidsskrift«, havde han angiveligt håbet at kunne reformere dets standard i overensstemmelse med sit eget metodiske program, men »blev gået« allerede 1924, som han selv følte, majoriseret af Erslevs disciple, Ellen Jørgensen, Axel Linvald og i baggrunden Aage Friis, som bevarede kontrollen med tidsskriftet indtil 1942.⁷⁶ Og alligevel ligger der, som Aksel E. Christensens formulering forsigtigt antyder, formentlig en fuldt bevidst udfordring af Friis i, at Arup i 1919 indledte sin publikation af en planlagt serie kritiske undersøgelser over Danmarks nyere historie med punktstudier over den politiske krise 1762; det samme gælder analysen af krisen 1863, skønt den, som Arup selv oplyser, fremkom efter, at han ved udgivelsen af C. N. Davids beretninger i 1914 havde gjort Friis opmærksom på deres indbyrdes uoverensstemmelser og tendens, men mente, at denne havde accepteret hans syn på kilden (Afh. II, s. 245 note 1).⁷⁷ Men navnlig bør man nok hæfte sig ved, at Arup i 1928 formulerer sine krav til modernistens kritiske kildebehandling skarpere og præcisere end ti år forud og — utvivlsomt efter nøje overvejelse — under diskussionen introducerer sit skel mellem en ældre kritisk retning af tysk observans og en yngre fransk-kritisk skole, som han selv bekendte sig til (Afh. II, s. 291 f.). Skellet havde Arup dog allerede principielt formuleret 1926,⁷⁸ men det rækker vel reelt meget længere tilbage, selv om det ikke udtrykkeligt artikuleres.

At Arup i begge tilfælde understreger, at man må stille samme krav til kritisk materialebehandling, uanset hvor i historien man bevæger sig, er naturligvis ikke opsigtsvækkende; vigtigere er det, at nytidshistorikeren i hans øjne ikke lever op til denne standard, og at dette træk »i særlig grad« karakteriserer dansk forskning. Modernisten står ganske vist over for enorme materialemængder, der kan forklare — men ikke motivere — at hans kildevurdering »i en betænkelig grad nærme(r) sig til den skønsvise anslåen af de forskellige beretteres vidneværdi efter et almindeligt indtryk af deres formodede større eller mindre sandhedskærlighed« (Afh. II, s. 5 f.).

Citaterne og det eksplicite program (Afh. II, s. 8 ff.) er i 1919 egentlig ikke meget oplysende for kernen i Arups tanker. Synspunkterne formuleres indirekte ved overvejelser over brevkilders vidneværdi, og kritikken vendes udtrykkeligt mod Edvard Holm, som lod sig lede af sine almene skøn over brevskrivernes sand-

⁷⁶ Den danske historiske forenings mødeprotokol: Møder 1924 23/6 og 10/10; jf. 1942 29/9 og 22/10. Karakteristisk nok fremhævede Arup i 1924 foreningens medlemsmæssige fremgang og økonomiske konsolidering i hans redaktionsperiode, men at de gamle vedtægter fra 1876 gjorde det muligt for styrelsens majoritet at sabotere redaktionens selvstændighed og ansvar. — Interesserer man sig for periodens faglige og personlige konfrontationer eller for dens taktiske manøvrer, kan man med udbytte søge oplysning i mødeprotokollen; jf. Svend Ellehøj i HT 12. r. III, 1968–69, s. 170 f.

⁷⁷ Jeg ser her bort fra afhandlingen om Rantzau-Ascheberg i Festskriftet til Edv. Holm 1914 (Afh. I, s. 207–23), skønt den følger samme retningslinier, men blot ikke formulerer programmet. Den umiddelbare anledning til, at Arup tog Bernstorffstudierne op, kan også have været forberedelsen af hans opposition mod C. A. Triers indholdsrige, men forholdsvis ubetydelige disputats om Ulrik Adolf Holstein; jf. sst. II, s. 6 f. og Aa. Friis' anmeldelse i HT 9. r. I, 1919, s. 214–17.

⁷⁸ E. Arup, Danmarkshistorie III, s. 259.

druhed som kritisk kriterium; den kunde med fuld ret også have været adresseret til Friis, hvis arbejde med den bernstorffske kreds (som Erik Stig Jørgensen har understreget) hviler på hans absolute tillid til A. P. Bernstorffs »loyalitet og sandhedskærlighed«; venerationen for Bernstorff er blot mere end dette: den er i forbindelse med indlevelsen i periodens særpræg blevet »det medium, hvorved Friis erkender handlingsforløbet«. ⁷⁹ I al sin virtuositet kunde Bernstorffværket bringe romantikens og historismens »historiske kunstværk« i erindring, men selv om forbindelseslinier tilbage til Edvard Holm næppe kan udelukkes, er formodningen i hvert fald utilstrækkelig; snarere fører linierne — som forudsætter mere dybtgående undersøgelser — tilbage til de neoidealistiske strømninger, der ved århundredskiftet tog form i Tyskland. Meget mere end principiel støtte kunde Friis næppe hente i Erslevs betoning i 1892 af kravene til kildernes indre, logiske og psykologiske konsistens og den almene vidnebedømmelse af kildeforfatterne som realhistoriske kriterier; og selvom både Friis ⁸⁰ og Arup livet igennem bekendte sig til Erslevs kritiske skole, vil det næppe være korrekt at klassificere Friis som deskriptiv forskertype; både kildebehandling og overordnet styring er af en type, der er så fundamentalt forskellige fra Arups principper, at konfrontationer nærmest må have været uundgåelige.

Over for Arups punktvisse analyser af kriserne 1762 indvendte Friis (som i sit svar til denne egentlig vendte skytset mod Rantzau-Aschberg-afhandlingen 1914), at hypoteser i rekonstruktionsarbejdet var overflødige, når det foreliggende kilde-materiale ikke nødvendiggjorde dem; »historikere, der behandler emner fra 18. århundrede, har ofte rige kilder og behøver da ikke at bygge bro eller søge forklaring ved hjælp af hypoteser; han kan tilvejebringe en pragmatisk fremstilling ved omhyggelig udtømmning af stoffet og en kritisk vurdering af det.« Friis indrømmede nødvendigheden af hypoteser i ældre og mere kildefattige tider, men frarådede dem af principielle og praktiske grunde i nyere historie, og i hvert fald måtte de ikke kunne »omstødes alene ved en udtømmende bearbejdelse af det foreliggende kildemateriale«. ⁸¹

Bortset fra at hypotesebegrebet i Friis' teoretiske argumentation anvendes tve-tydigt, om hypoteser med udfyldende funktion og hypotese i betydning (som hos Arup) af teoridannelse, karakteriserer han med disse linier utvivlsomt væsentlige sider af sin arbejdsmetode, omend som Stig Jørgensen påpeger langt fra

⁷⁹ E. Stig Jørgensen, Aage Friis, *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid*. Kbh. 1976, s. 57 ff. Fra et kritisk synspunkt kan det være oplysende at sammenstille, hvorledes Friis identificerer sig med Bernstorffs begejstring over sit diplomatiske mesterværk, den dansk-engelske traktat i foråret 1780 og umiddelbart efter det væbnede neutralitetsforbund med Rusland, med den analytisk begrundede vurdering hos Ole Feldbæk (*Dansk neutralitetspolitik 1778-1783*. Kbh. 1971, s. 71-88) og Christian Degn (*HT 78, 1978, s. 304 f.*).

⁸⁰ Jf. Friis' hyldest til Erslev og hans kritiske principper i *Tilskueren* 1928, s. 17-37. Et helt uimodståeligt islæt af mytedannelsen omkring Erslev er Friis' skildring af, hvor hårdt det holdt for den aldrende og døve Paludan-Müller at følge Erslevs disputatsforsvar 1879; uheldigvis undskylder Paludan-Müller i et brev til Erslev få dage senere, at han på grund af et ildebefindende ikke havde kunnet overvære forsvarshandlingen; C. Paludan-Müller, *Udvalg af Breve og Optegnelser II*, udg. af Bj. Kernerup, s. 285.

⁸¹ Aa. Friis i *HT 9. r. I*, 1919, s. 353 f.; jf. også Erik Stig Jørgensens analyse *anf. arb.*, s. 68-70.

alle. Kernen ligger i, at Friis i overensstemmelse med Erslevs ældre (og delvis senere) standpunkt forlanger informativ udnyttelse af kildematerialets efterretninger efter kritisk vidneværdsættelse, hvor Arup — således som han først præciserede under diskussionen med Friis og senere gentog under den temperamentsfulde debat 1928—30 om krisen 1863 — stillede sit krav om udskillelse af kendsgerningerne og syntese uafhængigt af kildernes tilrettelæggelse af informationsindholdet. Rekonstruktionsmodellerne finder Arup i almengyldige mønstre for politisk og diplomatisk adfærd. Disse normer kunde naturligvis ikke være fremmede for Friis: for Arup var de blot noget andet og mere end medier til indlevelse i, hvad kilderne berettede om sammenhængene. Det er symptomatisk, at Arup flere gange foreholder sin modpart, at han tager sig den latinske sentens, »quod non in actis, non in mundo« helt bogstaveligt.

Samme mønster gentog sig under diskussionen om krisen 1863 en halv snes år senere⁸² og atter i noget forenklet form i Knud Fabricius' opgør med andetbindet af Arups danmarkshistorie 1934. Principielt vigtigt for sammenhængen er det dog tillige, at Fabricius i 1937 — som Arup, blot på helt andre præmisser, havde gjort syv år tidligere — i stærke vendinger bebrejdede Erslev, at han havde opgivet sin oprindelige distinktion mellem levn og beretning til fordel for en uklar og urimelig tredeling.⁸³ Gennem hele sin lange forskerløbebane fastholdt Fabricius Erslevs oprindelige principper og foretrak konsekvent at udnytte kildematerialets indhold som rekonstruktionens grundlag; kun i den monumentale undersøgelse af kongeloven 1920 fremtræder hans arbejdsform mere nuanceret og rigere facetteret.

Teoretisk mest tydeligt aftegner Fabricius' holdning sig netop i den udførlige anmeldelse af Arups danmarkshistorie, hvori han ikke blot distancerer sig kategorisk og unuanceret fra Arups formentlige materialisme, men også fra hans videnskabssyn.⁸⁴ Fabricius fremhæver — på linie med Friis — at kildematerialet fra 1500-tallet er så fyldigt, at det i modsætning til middelalderens ikke levner plads for alternative løsninger, men tværtimod leverer et sammenhængende grundlag for rekonstruktion, som ikke bør overskrides.⁸⁵ Han fandt intet holdepunkt i kilderne for Arups herremandsregeringer eller deres paradigmatiske adfærd i materiel og politisk sammenhæng, hvorimod der forelå konkrete vidnesbyrd om kongemagtens indgreb i regeringsmagten.⁸⁶

Ligesom Friis forlanger Fabricius med andre ord eksplicite vidneudsagn og informativ kildeudnyttelse, men savnede helt blik for særpræget i Arups videnskabs-

⁸² Da Friis i virkeligheden sluttede med at måtte give Arup ret, fastholdt han — som han selv typisk nok sagde — at det var ham, der havde ført beviset; nemlig gennem omfattende materialesamlinger i europæiske arkiver. Anekdoten skylder jeg tidl. kontorchef Viggo Hauch.

⁸³ Knud Fabricius, *Studiet af Danmarks Historie før og nu. Fortid og Nutid XII. 1937—39*, s. 151—54; jf. for det flg. Carsten Schiøtt, *Knud Fabricius. En studie i dansk historieforskningens tradition*. (Utrykt specialeafhandling, Odense Universitet 1976), sammenfattet i Hanne Eriksen, m. fl., *anf. arb.*, s. 167 ff.

⁸⁴ Knud Fabricius i *HT 10. r. II, 1932—34*, s. 323—69. Om Arups »materialistiske« historiefølelse, sst., s. 333—36.

⁸⁵ Sst., s. 325.

⁸⁶ Sst., s. 340—50.

syn. Uden at ville hævde, at skærmydslerne i mellemkrigsperioden ikke har haft andre konkrete eller teoretiske facetter, afslører diskussionerne således dybest set konfrontationer af implicit og eksplicit kildeudnyttelse, skellet mellem en arupsk, kritisk skoling og en klassisk erslevsk, som efter alt at dømme har haft sit hovedgrundlag i de tidligere faser af Erslevs kritik (klarest formuleret i 1892). Arups kritiske arbejde i nyere historie havde haft karakter af punktstudier; de præges i en vis udstrækning af impressionisme og intuition, men de trænger dybt, og de hviler på faste, kritiske normer af mere moderne støbning end de klassisk-erslevske. Og konfrontationerne vidner om dybe og uovervindelige forståelses- og holdningskløfter i videnskabssyn, så dybe, at det med Arup må være berettiget at sondre mellem en ældre og yngre kritisk skole; selv gav han dem etiketterne tysk og fransk, formentlig med rette, når vi ved den tysk-kritiske fase forstår den udformning, kildekritiken fik hos Erslev i sine væsentlige træk indtil 1890'erne, ved den franske skole det langlois-seignobos'ske system, som Arup (her med de nødvendige reservationer) selv konsekvent henholdt sig til.⁸⁷

Kløfterne bundes blot åbenbart dybere, og deres rødder rækker utvivlsomt betydeligt længere tilbage i tiden. Allerede i 1913, da universitetet (og blandt udvalgsmedlemmerne først og fremmest Erslev) foretrak Friis for Arup ved genbesættelsen af Fridericias lærestol, gav Arup over for Erslev meget dramatiske udtryk for sin forbitrelse over, at selv »hans egne« »foretrak façade for fundament«. ⁸⁸ Arups bemærkning implicerer ikke blot en fundamental afstand til Friis' syntesearbejde, men formentlig også, at han allerede da har betragtet den erslevske skoles kritiske holdning som *passé*; og hans holdning er kompromisløs, men er den med en samtidig standard også fuldt berettiget? Det bør nok uden videre medgives Arup, at hans klare analytiske begreber havde overvundet væsentlige svagheder i det erslevske system, og man bør tillige være opmærksom på, at hans synteseprincipper allerede da var nået langt i retning af at lægge den klassiske positivismes lineære og cykliske udviklingsteorier bag sig; men hans udvikling lå samtidig også fjernt fra de idealistiske strømninger, der — uden at vi endnu kender deres indhold — synes at have øvet indflydelse på Friis, som allerede er tydelige i hans disputats 1899,⁸⁹ og som satte sig sin mest monumentale frugt i første bind af Bernstorffsværket 1903.

Det er ligeledes uden videre indlysende, at den erslevske traditions videnskabssyn i langt højere grad end det arupske (der snarest udelukker det af teoretiske grunde) åbner en margin for at forfalde til kildestyrede undersøgelser fremfor problemorienterede, selv om det naturligvis langt fra altid har været tilfældet. Det gælder eksempelvis ikke i fuld udstrækning Aage Friis' andet hovedværk om den danske regerings nordslesvigske politik, der endda — som Friis indledningsvis forkynder — tager sigte på med ham selv som cicerone at levere en utvivlsomt halvt autoriseret og definitiv udlægning af regeringens nordslesvigske politik

⁸⁷ Konklusionen afviger således noget fra Jens Chr. Manniches, *anf. arb.*, s. 56–58.

⁸⁸ Aksel E. Christensen, *Nekrolog over Erik Arup i Kbh. Univ. festskrift 1952*, s. 119 f.; samme, *Fra Kr. Erslev til Erik Arup*, s. 12; jf. også Arups brev til Marcus Rubin 1913 3/10; Marcus Rubins brevveksling, *udg. af L. Rerup*, III. Kbh. 1963, s. 216 f.

⁸⁹ Jf. Erik Stig Jørgensen, *anf. arb.*, s. 56–58.

1864—79.⁹⁰ Det udelukker blot ikke, at man ved arbejdet med de dele af værket, som Friis nåede at færdiggøre, fornemmer utilstrækkeligheden af mere tidsvarende analyser af den politiske beslutningsproces som en principiel brist; den meget brede rekonstruktion på grundlag af aktmaterialets indhold kan ikke erstatte analyse. At Friis (og med ham andre af de betydeligste »erslevske« historikere; vi kan her blot anføre C. O. Bøggild-Andersen)⁹¹ ikke bevidst har anlagt en overordnet styring af deres synspunkter, er derimod udelukket; og Friis' eget politiske og administrative engagement udelukker det. Men særligt det krav til indlevelse og forståelse — et idealistisk træk, som navnlig Friedrich Meinecke tilsluttede sig⁹² — med undersøgelsesobjektet som formidlende medium, som både Friis og (i noget anden udformning) Bøggild-Andersen bevidst anlægger, anviser i sig selv en meget klar teoretisk ramme for overordnet styring og en grænse til rent deskriptiv historieforskning.

Man kan som Göran B. Nilsson naturligvis anbefale at foretrække en deskriptiv historieskrivning, når kilderne er mere begavede end historikeren (hvem vil vel indrømme det?).⁹³ Men de to typer, Nilsson karakteriserer som henholdsvis »ideologisk« og »deskriptiv« historieskrivning er i rendyrket form yderligheder; mest rendyrket og kompromisløs finder Nilsson med rette den »ideologiske« form hos Arup. Den ideologiske historiker vægrer sig ved at lytte til kildematerialet, foretrækker at etablere sin egen styrende teori uafhængigt af kildernes organisation, men vægrer sig også ved at anfægte den. Den deskriptive historiker lytter modsætningsvis kun altfor villigt til kildematerialet ud fra ubevidste og derfor let opløste bindinger til etableret teori.⁹⁴

Slet så enkelt former tingene sig næppe i praksis (bør i hvert fald ikke gøre det). Det er — underbygget af Göran B. Nilssons indtrængende analyse — rigtigt, at Arups analytiske apparat i sine principielle træk må foretrækkes, og at de efter bedste skøn allerede i 1913 var de erslevske klart overlegne. Ligeledes må det være rigtigt, at det »metodiska idealet (är), att det är historikerens sak på eget ansvar at skriva historia«,⁹⁵ at Arup (og hans elever) var sig ansvaret fuldt bevidst, og at han principielt etablerede sine egne teorier; i praksis synes han da også trods alt at have formet sine teorier og sine resultater i frugtbar vekselvirkning mellem forhåndsintuition, teori og kildestudium. Hans videnskabssyn åbnede blot teoretisk ingen margin for — som hos Friis — at give bevidst eller ubevidst bærende ideer i fortiden tilstrækkelig plads i analyse- og syntesystemet; på dette punkt modificeres synspunkterne da også af hans elever.⁹⁶ I grotesk tilspidset form er konsekvensen vel kun den, at historikeren ikke — heller ikke den »ideologiske« — nødvendigvis skal gøre sig klogere end kilderne. Det er denne form for styring,

⁹⁰ Aa. Friis, *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark 1864—79 I*. Kbh. 1921, indl.; jf. Erik Stig Jørgensen, *anf. arb.*, s. 70—72.

⁹¹ Jf. Leo Tandrup, *anf. arb.*, s. 259 ff., 266—73.

⁹² Jf. G. G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. München 1971, 227 f., 253 ff.

⁹³ Göran B. Nilsson, *anf. arb.*, s. 199.

⁹⁴ *Sst.*, s. 197—99.

⁹⁵ *Sst.*, s. 211; jf. s. 198 f.

⁹⁶ Jf. ndfr. afsnit IV.

som i princippet indgår i den deskriptive traditions arsenal, formentlig bl. a. under påvirkning af tysk idealisme; den kræver en teoretisk afgrænsning og vurdering af ideernes bærekraft og rækkevidde, og det er vel netop her, at grænserne for den »deskriptive« historieforskning kan drages — og vel allerede løb i begyndelsen af århundredet.

Konsekvensen (som Göran B. Nilsson også drager) af den »ideologiske« historieforskning må være den, at Erik Arups understregning af historikerens pligt til at etablere de historiske kendsgerninger frigjort fra kildens organisation⁹⁷ principielt er rigtig og teoretisk holdbar. Begrænsningerne ligger i, at Arup ikke definerer sit »kendsgernings«-begreb, at han i hvert fald teoretisk undervurderer vekselvirkningen mellem analytiske og syntetiske operationer, og at han følgelig ikke kan drage konsekvenserne af begrænsningerne i det kildekritiske apparats objektivitet. Det er utvivlsomt rigtigt, at Arups forståelse af »kendsgernings«-begrebet har været langt mere bastant end (Annales-historikeren) Lucien Febvres, der med rette understreger, at forskeren selv etablerer kendsgerningerne, og at de kun er, hvad han selv gør dem til. Arup har dog, som Povl Bagge sikkert korrekt antager, utvivlsomt i praksis arbejdet med udgangspunkt i en intuitiv fornemmelse af sammenhæng, der gav ham nøglen til fortolkning af kilderne, mest udpræget måske netop i ledingsafhandlingen 1913.⁹⁸ Fortrinnet frem for den erslevske skoles analytiske teori turde således være evident fra første færd.

IV.

Vendte Arup altså som nævnt i 1937 bitterheden indad, blev gennemslagskraften af hans forskning og universitetsundervisning så meget stærkere, og naturligvis ikke — som han selv med Gallilei-citatet, »e pur si muove«, antydede — simpelt hen fordi fremskridtet trods alt ikke lod sig bremse (Afh. II, s. 359). Ikke blot kan vi hos hans elever iagttage det ændrede arupske videnskabsyn, men effekten ligger også i den bemærkelsesværdigt rige udfoldelse, den problemorienterede, handelshistoriske og landbohistoriske forskning fik i mellemkrigstiden og senere; en væsentlig inspirationskilde ligger utvivlsomt hos Arup (og dermed også visse begrænsninger), og næppe mindst bør der nok lægges afgørende vægt på problemformuleringernes overordnede styring af denne forskning.⁹⁹ På analysestadiet præges den arupske skole udpræget af konfrontationsmetodik og bevidst udskillelse — ofte efter mere nuancerede retningslinier end Arup selv havde anvist — af kendsgerningerne; på synteseniveau under alle omstændigheder med tilsidesættelse af samtidens og eftertidens subjektive meninger til fordel for teoridannelse og rekonstruktion efter mønstre, som ligger uden for materialet selv.¹⁰⁰

⁹⁷ Som jo i sig selv også er en »kendsgerning«, der lader sig udnytte; jf. E. Ladewig Petersen, *Veritas et honor regis*, s. 23–25.

⁹⁸ Povl Bagge, Erik Arup. Linier i dansk historieforskning, s. 36 f.

⁹⁹ Det er derfor næppe heller fuldt berettiget at ville hævde, at dansk historieforskning i denne periode har været præget af kildestyring; således K. Kristiansen og J. Rahbek Rasmussen, *Brud eller kontinuitet i dansk historievitenskaber. Fortid og Nutid XXVI*. Kbh. 1976, s. 521.

¹⁰⁰ Jf. de principielle overvejelser hos Aksel E. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic about 1600*. Kbh. & Haag 1941, s. 24–33 og 422 ff. og Fridlev Skrubbeltang, *Nogle kilder*

Der finder på begge felter således en tydelig skoledannelse sted mellem 1920 og 1955, influeret i vekslende omfang og med vekslende nuancer af Arups videnskabssyn. Og selv om det efter sagens natur og uden støtte i selv de mest elementære historiografiske enkeltundersøgelser må være overordentligt vanskeligt at iagttage forskydninger i forhold til det arupske grundmønster, er de utvivlsomt til stede, bl. a. vel i den gradvise tilbagetrængning af de positivistiske træk i hans grundsyn.¹⁰¹ En forsigtig og foreløbig sammenfatning af analyser af Albert Olsens og Astrid Friis' forfatterskaber vil formentlig kunne sandsynliggøre ikke blot effekten af det arupske paradigme, men også forskydninger på væsentlige punkter og endelig tjene til belysning af de mere aktuelle grænser for Arups videnskabssyn.

Konfrontationsmetodikken i Astrid Friis' undersøgelser over øresundstoldregnskaberens vidneværdi til belysning af østersøhandelen i 1920'erne og 1930'erne er således af ren arupsk observans (og de anviser i øvrigt endnu ikke retningslinier til overvindelse af regnskaberne mangler), og det samme gælder vel også arbejdsmodellen i hendes store disputats 1927 »Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade«, for så vidt som den tog sigte på at dokumentere sammenhængen mellem de engelske handelskompagniers økonomiske interesser, den politiske beslutningsproces og dens økonomiske konsekvenser. På tilsvarende måde samles opmærksomheden i Albert Olsens disputatsafhandling 1930 om finansloven mellem de to slesvigske krige om brydningerne mellem finanspolitik og profan politik. Også Albert Olsen lagde samtidens meninger bag sig og opstillede med arupsk metodik sin tese, at folkettinget ved at gennemtvinge finanslovsdebatten og langvarigt, reelt udvalgsarbejde skød landstinget i baggrunden og foregreb folketingsparlamentarismen.

De grundlæggende træk i videnskabssynet ændres næppe, men visse teoretiske forskydninger lader sig alligevel iagttage i omrids. Holder vi os foreløbig til Albert Olsen, var han som bekendt marxist af overbevisning, men uden nogensinde at blive doktrinær. Pointen ligger formentlig i, at den klassiske marxismes profetier (i Marx's udformning 1859) af arbejderklassens fremadskridende pauperisering, skærpelsen af klassekampen og den forestående revolution ikke var blevet indfriet, og at først Eduard Bernstein havde formuleret revisionismens synspunkter og senere Karl Kautsky havde forsøgt at etablere et kompromis mellem socialisme, marxisme og positivisme.¹⁰² Kaster vi et blik tilbage på Gustav Bang, hvis adels-

til ældre dansk landbrugsstatistik. HT II. r. I, Kbh. 1941-43, s. 245-48 og 284-86; Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid XVIII, Kbh. 1955, s. 249 ff.

Som typeeksempler kunde anføres Johan Plesner, *L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle*. Kbh. 1934; samme, *Una rivoluzione stradale del dugento*, *Acta Jutlandica X*, 1938 og Erik Bach, *La cité de Gênes au XIIe siècle*. Kbh. 1955, hvor rekonstruktionen i begge tilfælde bygges på notarialarkiverne, men hvor Plesners rekonstruktionsmodel er hentet i den italienske historiker Niccolò Ottokars betoning af bystatskontinuiteten fra antiken, hos Bach i politiske mønstre, der udledes af notarernes klientelkreds.

¹⁰¹ Måske bl. a. også som reflekser tilbage fra den lundensiske historikerskole (»crossfertilization« i Birgitta Odéns terminologi).

¹⁰² Jf. f. eks. Bo Gustafsson, *Marxismus und Revisionismus. Eduard Bernsteins Kritik des Marxismus und ihre ideengeschichtliche Voraussetzungen I-II*. Frankf. a. M. 1972; H. J.

historiske og demografiske arbejder endnu var rendyrket positivistiske, bekendte han sig i sin diskussion af den historiske materialisme vel til marxismen, men gjorde sig tillige til talsmand for en evolutionær udvikling frem mod det klasseløse og egalitære samfund på en måde, der skød klassekampen, men ikke klassemodsatningerne i baggrunden; lignende synspunkter anlagde den svenske socialist Ernst Wigforss i 1908.¹⁰³ Endelig bør det nok nævnes, at sociologen Joseph Davidsohn i 1932 — under de økonomiske kriser, men med kritisk tillem্পning af franske sociologiske teorier — formulerede en art pragmatisk materialisme; »et valg af historieopfattelse (er) i første række et aktuelt politisk problem, i langt mindre grad et videnskabeligt«, skrev han; »den økonomiske historieopfattelse (reduceres til) en hypotese, et teoridannelsesfænomen, som må tilpasses forholdene«.¹⁰⁴

Mest interesse påkalder i denne sammenhæng Ernst Wigforss, fordi han i 1920'erne og 1930'erne reviderede sin opfattelse under indtryk af økonomiske kriser, arbejdsløshed og social nød, og derigennem arbejdede sig frem til planøkonomien, der opgav de fatalistiske træk i Marx' oprindelige teori, men koncentrerede opmærksomheden om statsplanlægning og statsregulering som instrument til at afbøde krisernes virkninger, på længere sigt også som socialt egaliseringsmiddel.¹⁰⁵ For fuldstændighedens skyld og af forskningshistoriske grunde bør det tilføjes, at den samtidige liberalisme — med bl. a. økonomen og historikeren Eli F. Heckscher som en central figur — opgav den traditionelle Manchester-skoles *laissezfaire* til fordel for det, man har kaldt humanliberalismen, der helligede sig individets ret til materielt og kulturelt optimal udfoldelse i et socialt afbalanceret samfundsmønster.¹⁰⁶ Skellene i debatten om planøkonomien angik således ikke nødvendigheden af statsindgreb til stimulering af erhvervslivet for at overvinde kriserne, men selve planøkonomiens mål og midler. Heckschers eget hovedværk, som kom i 1931, angik jo netop merkantilismen med stærk betoning af dens helhedspræg af samfundssystem og af sammenhængende økonomisk-teoretisk system, men også med stærkt kritisk betoning af statsmerkantilismens erhvervsmæssige og sociale begrænsninger.

Der kan navnlig være grund til at hæfte sig ved Heckschers synspunkter som baggrund for hans angreb på Erik Arup, Albert Olsen og Astrid Friis, i tilspidset form nedfældet i en artikel i 1947.¹⁰⁷ Allerede i 1920'erne havde den engelske økonomiske historiker John Clapham, der selv havde indledt sin karriere som teoretisk økonom (og elev af Alfred Marshall), udtrykkeligt taget afstand fra Karl Marx' historiske materialisme, her opfattet således, at det materielle livs

Steinberg, *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie*. Hannover 1967, s. 43 ff., der betoner Kautskys inddragelse af darwinismens evolutionsteorier.

¹⁰³ L. Levin, *Planhushållningsdebatten*. Sthlm. 1967, s. 22-36.

¹⁰⁴ J. Davidsohn, *Den økonomiske historieopfattelse*. Kbh. 1932, s. 39, 87 og 89. — Det er denne teori, Fabricius mobiliserer mod Arups »materialisme«; jf. ovfr. s. 000 med note 84.

¹⁰⁵ L. Levin, *anf. arb.*, s. 59-80 og 128-35.

¹⁰⁶ *Sst.*, s. 15 f., 80-88 og 118 ff.

¹⁰⁷ Eli F. Heckscher, *Ökonomisk historia och dess gränsvetenskaper*. (Svensk) HT 1947, s. 1-17.

kulturytringer betinger den sociale, politiske og kulturelle livsproces. Clapham understregede, at den materialistiske historieopfattelse i sig selv ikke kunde gøre krav på at rumme nogen alment gyldig tolkning af den økonomiske eller andre sider af historien; det marxistiske skema forklarer ingenting og kunde kun tjene som politisk program. Det er netop denne sondring mellem den marxistiske materialisme som historisk forklaringsinstrument og politisk mål og afvisningen af den første funktion, Heckscher i 1947 tog som udgangspunkt for sin holmgang med Albert Olsen, og som denne meget klart præciserede — og distancerede sig fra; men Heckschers afvisning gjaldt som Marshalls kun den marxistiske materialisme; i alle andre henseender betonedede han jo netop betydningen af økonomisk teori som historisk forklaringsramme og påpegede ihærdigt sine modstanderes forsyndelser mod den økonomiske teori.

Den forholdsvis udførlige baggrund har været nødvendig; dels for at påpege en mulig forklaring på, at marxistisk forskning ikke fik fodfæste i dansk historisk videnskab i mellemkrigstiden, dels og navnlig, fordi debatten om planøkonomien måske i højere grad end socialistisk teoridannelse præger Albert Olsens arbejde. I meget bevidst modsætning til Heckscher gav Albert Olsen den historiske metodik og historikerens problemformulering absolut prioritet fremfor økonomisk teori som rekonstruktionsinstrument; overfor dennes anklager mod Erik Arup og ham selv for materialisme endnu i 1947 fastholdt Olsen konsekvent, at både Arups og hans eget hovedanliggende var »politik« og betingelserne for politik; Olsen benægter vel ikke, at moderne økonomisk teori lader sig benytte som forklaringsmodel, men den lader sig kun anvende til efterprøvning af de reelle virkninger af samtidens egen økonomiske politik og må altid kun fungere som hjælpemiddel for historisk-metodisk rekonstruktion,¹⁰⁸ ikke — hvad Alb. Olsen oftere vender sig mod — som målestok for værdidomme.

Skellene kan vi bedst iagttage i Albert Olsens studier over merkantillismen i 1930'erne og i hans langvarige diskussion med Heckscher om den svenske kobbereksport i stormagtstiden. Med udgangspunkt i en svensk økonoms arbejde om kobberpolitikken gør Albert Olsen udtrykkeligt opmærksom på, at vedkommende havde begået fatale fejltagelser ved at acceptere indholdet af samtidens — Gustav II Adolfs og Axel Oxenstiernas — bedømmelse af kobberhandelen; forfatteren savnede, hævdede Olsen, almenhistorisk viden og metode, og endelig havde han betjent sig af moderne økonomisk teori som grundlag for en hård dom over Gustav Adolfs og Oxenstiernas økonomiske politik, der efter denne målestok på forhånd måtte være dømt til at mislykkes.¹⁰⁹

Selv underkender Albert Olsen efter en indgående indholdsanalyse Oxenstiernas og majestætens meningsytringer om den svenske kobberproduktion og kobberhandel, men tilkender deres normative vidnesbyrd, hvad han kalder »en indre kildeværdi«, dvs. vidneværdi som levn til belysning af de synspunkter og motiver,

¹⁰⁸ Alb. Olsen, Professor Heckscher og historikerne. HT 11. r. II, 1947-49, s. 533-40.

¹⁰⁹ Alb. Olsen, Kobberpolitik i den svenske stormagtstid, Scandia X, Lund 1937, s. 39 ff.; Kobberpolitik og kritik, sst., s. 299 ff.; Professor Eli Heckscher og det japanske Kobber, sst. XI, 1938, s. 157 f.

de svenske regeringsledere ønskede at fremføre.¹¹⁰ Såvidt vidner Albert Olsens metodik meget entydigt om sin arupske herkomst; men fremdeles bestrider han ikke, at moderne økonomisk teori lader sig benytte som funktionel forskningsmodel; selv om en så enkel model som udbuds- og efterspørgselsloven kan tjene *funktionelt* til at efterprøve de reelle virkninger af samtidens økonomiske politik, men Albert Olsens egen rekonstruktion hviler udelukkende på levnsudnyttelse af samtidens virksomhed, normative udsagn i regeringens og handelskompagniernes korrespondance, prislister osv. Fremfor alt betoner han dog, at regeringens erhvervspolitik må vurderes og forstås på baggrund af dens egne normer og forudsætninger; det er afgørende at vide, hvilket informationsmateriale, samtiden sad inde med, og det er som forudsætning for en historisk korrekt vurdering helt afgørende at være fortrolig med samtidens egen økonomiske og politiske teori, motiver, mål og midler i den merkantilistiske erhvervspolitik.¹¹¹

På synteseplan er det altså væsentligt, at Albert Olsen tidligt i 1930'erne har lagt visse sider af Arups almengyldige, empiriske normer bag sig, og at hans betoning af betydningen af samtidens normer som vurderings- og forståelsesgrundlag — tydeligt hermeneutiske træk — næppe bliver forståelig uden den aktuelle økonomiske, politiske og idéhistoriske baggrund. Særligt markant fremtræder disse træk nok i Albert Olsens studier over den merkantilistiske periode i dansk historie, utvivlsomt hans vægtigste forskningsindsats (og den tillige, som har betydet mest for den yngre forskningsgeneration). I forhold til J. A. Fridericias meget pessimistiske og forbeholdne vurdering af den danske merkantilisme rummer Alb. Olsens ikke blot en positiv nyvurdering, men fortolkningen beror også på teoretisk omdefinering af merkantilismens indhold.

Fridericia havde taget sit udgangspunkt i den statspolitiske definition af merkantilismen, som den tyske katedersocialist Gustav Schmoller havde leveret 1884,¹¹² og som havde betonet, at merkantilismen som middel først og fremmest tjente statens formål; den preussiske stats merkantile politik havde en væsentlig andel i Preussens materielle fremgang og velstand, der i 1800-tallet kunde gøre landet til samlingsmærke for de tyske enhedsbestrebelse.¹¹³ For Schmoller lå der noget væsentligt og centralt i statens indgreb i erhvervslivet og samfundets økonomiske tarv; det er statsmagtens opgave at påtage sig en social velfærdspolitik til gavn for samfundshelheden og til forbedring af de ringestillede samfundsgruppers vilkår — til befæstelse af statshelhedens materielle og politiske styrke; Bismarcks sociallovgivning toner frem i baggrunden og — i Fridericias tidsalder — paradoksalt nok også Estrups lovgivning i begyndelsen af 1890'erne.

Lige så vel som Schmollers tolkning har sin indlysende plads i jernkanslerens Tyskland, er det givet, at mellemkrigstidens planøkonomi (ofte betegnet som

¹¹⁰ Alb. Olsen, *Kobberpolitik*, s. 38 f.

¹¹¹ *Sst.*, s. 38 og 42.

¹¹² J. A. Fridericia, *Remarques sur la conduite de Christian IV en économie politique et sur ses relations avec la bourgeoisie jusqu'en 1625*. Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1896, s. 287–325, specielt s. 294 f.

¹¹³ G. Schmoller, *Der Merkantilismus in seiner historischen Bedeutung*. *Jahrb. für Gesetzgebung d. deutschen Reiches* 1884, s. 15 ff.; jf. G. G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, s. 160 og 172 ff.

»neomerkantilisme«) har sat den liberale Heckscher i stand til at gennemføre sin fortolkning af det merkantilistiske system: netop som et statsorganiseret og statsdirigeret system, der omfatter hele samfundet til befæstelse af nationalstaterne på grundlag af et moderne aktivt erhvervsliv over den lokalt farvede agrare grundstruktur. At merkantilismen i sidste instans tjente national styrkemaksimering, kunde Heckscher nok være enig med Schmoller om (og med rette), men Heckscher betonedede samtidig den merkantilistiske erhvervs politikens rødder i middelalderen, og han understregede dens begrænsninger så stærkt, at hans merkantile system fik en alt for statisk karakter. Med undtagelse af understregningen af kapitaldannelsens begrænsede omfang i det lille danske samfund distancerede Albert Olsen sig eftertrykkeligt fra Fridericia (og dermed fra Schmollers) fortolkning af merkantilismen.¹¹⁴ Og i modsætning til Heckschers betoning af merkantilismens altomfattende samfundssystem anskuede Olsen den ikke blot som en politik, der satte sit præg på en epoke, men understregede dens funktion af økonomisk politik med nationalt særpræg, »først og fremmest bestemt af vedkommende lands naturlige erhvervsbetingelser«.¹¹⁵

Albert Olsen tager bestemt afstand fra den »doktrinært-liberalistiske« (læs: heckscherske) fortolkning af merkantilismen og advarer mod at overvurdere dens effekt. Den merkantilistiske erhvervs politik ændrede ikke samfundets fundamentale sociale struktur, »som øverst oppe havde krone og adel, der gennem den bestående retsordning havde sikret sig bonden som udbytningsobjekt«. Alligevel tilkendte han i modsætning til Fridericia den tidlige merkantilisme en væsentlig andel i den tydelige økonomiske vækst, som i 1600-tallet lagde grunden til det kapitalstærke købstadsaristokrati og den københavnske kapitalisme; men han understreger samtidig overordentlig stærkt — og med et nutidigt mål også for stærkt — at den merkantilistiske erhvervs politikens resultater bæres af den udefra kommende konjunkturvækst og den oversøiske ædelmetalimport; autonome, materielle impulser støtter og forklarer den økonomiske vækst i Danmark. Væksten var blot socialt ensidig, og den merkantilistiske, økonomiske politik ændrede ikke landets sociale struktur før i periodens slutning i anden halvdel af det 18. århundrede, »da en mægtig højkonjunktur inden for landbruget giver krone og adel økonomisk interesse i gårdmandsstandens »frigørelse« — derimod ikke husmandens — (udløste) en forandring; den efterfølgende kapitalistiske ekspansion gav derimod ikke plads for staten«; den modsætningsfyldte moderne industri kapitalisme var nok en konsekvens, men endnu fjern fremtid.¹¹⁶

Albert Olsen betoner gentagne gange på ny, at den merkantilistiske erhvervs politik skal vurderes på sine egne præmisser; moderne økonomisk-teoretisk diletanteri giver blot groteske domme. Som helhed synes altså stadig mellemkrigsperiodens planhusholdningsdebat at have øvet en stærkere indflydelse på hans rehabilitering af merkantilismen end den socialisme, han bekendte sig til, uden at de nødvendigvis indeholder andre modsigelser, end at klassekampmotivet i

¹¹⁴ Alb. Olsen, Nogle synspunkter på dansk merkantilistisk erhvervs politik. Scandia IV, Lund 1932, s. 236 med note 2.

¹¹⁵ Sst., s. 223.

¹¹⁶ Sst., s. 270 ff.; jf. s. 224 ff., 235 f., 246 f. og 255 f.

overensstemmelse med den almenideologiske trend trænges i baggrunden. Det betyder, som det vil fremgå, ikke, at klasse modsætningsmotivet også forsvinder; den økonomiske vækst i 1600-tallet skabte købstadsaristokratiet; navnlig de københavnske købmænd bar risikoen ved finansieringen af statens erhvervsforetagender og ekspansion, men høstede i rigt mål også resultaterne, som hævdede dem væsentligt ikke blot over byalmuen, men også over provinshandelen; uddybningen af de sociale kløfter er stadig til stede, og på den anden side lagde den statslige manufakturpolitik under den tidlige enevælde også for første gang grunden til en arbejderbefolkning af nævneværdigt omfang i København.¹¹⁷ Afhandlingen er blot først og fremmest en studie i virkningerne af en offentlig reguleringspolitik økonomiske og samfundsmæssige virkninger, i modsætning til Arup vurderet på grundlag af sine egne præmisser og intentioner.

Og alligevel er arven fra Arup meget tydelig, stadig blot uden modsigelser, formentlig fordi den socialistiske ideologi i Kautskys udformning havde optaget elementer af positivistisk udviklingsteori. Som Erik Arup — og den ældre, kvantitative prishistoriske forskning i indland og udland — tillagde Albert Olsen de udefra kommende økonomiske og monetære (og indholdsmæssigt af overlegen styrke) impulser afgørende funktionel vægt til forklaring af 15—1600-tallets og det sene 1700-tals økonomiske vækst; når han til den arupske andelsbondes frigørelse føjer husmændenes (men glemmer landarbejdernes) har det utvivlsomt været fuldt overlagt; periodiseringen og betoningen af den agrare sektors samfundsmæssige vægt følger stadig Arups skema.

På den anden side udtømmer reminiscenserne fra Arup og mellemkrigstidens planøkonomi næppe helt Albert Olsens forudsætninger. Både for Arup og ham selv havde de udefra kommende og overlegne stimulanser jo netop en sådan karakter, at de først og fremmest stimulerede den agrare sektor; virkningerne for det øvrige erhvervsliv er sekundære og formidles — hos Alb. Olsen stærkere end hos Arup — af den offentlige sektors regulering og erhvervs politik. Det er i denne henseende nok bemærkelsesværdigt, at Alb. Olsen former sine synspunkter i tilslutning til — undertiden også som afvisning af — den stærkt omstridte tyske katedersocialist (i starten snarere endda marxistiske) Werner Sombart, hvis bindstærke hovedværk, »Die Entstehung des modernen Kapitalismus« udkom fra 1915.¹¹⁸ Med støtte i en overvældende (men alligevel, som det viser sig, ensidig) empirisk begrundelse betonedede Sombart nemlig ligeledes det førindustrielle samfunds sluttede »Eigenwirtschaft«, som først brydes af autonome økonomiske kræfter; men han understregede tillige betydningen af akkumulationen af grundrenten som forudsætning for den kommercielle kapitalisme og for udviklingen af den statsregulering inden for dette systems rammer, som også han finder nødvendig; merkantilisme og manufakturpolitik får derfor for Sombart — som for Albert Olsen — også en væsentlig regulerende og social funktion i nyere tid, men i modsætning til Sombart fastholder han stærkere Arups monetære forklaringsrammer.

¹¹⁷ Sst., s. 254.

¹¹⁸ Om Sombart, se B. vom Brocke, Werner Sombart. Deutsche Historiker, hrsg. v. H. U. Wehler, bd. I, Gött. 1973, s. 130–48.

Såvel Alb. Olsens normative program som hans forskning fornægter således ikke arven fra Erik Arup. På analytisk plan er det næppe muligt at konstatere nogen forskydning; hos dem begge kan rekonstruktionen kun bygges på levnsudnyttelse af de sikrede kendsgerninger, frigjort fra samtidens organisation af indholdet. Og også på synteseniveau iagttager vi tydelige paralleller, ikke blot i den overordnede teoriformulering, men også i de forklaringsrammer, der anvendes. Men også forskelle, der punktvis frigør syntesearbejdet fra de empiriske lovmæssigheder hos Arup til fordel for andre, både teoretiske og tidsfarvede forklaringsrammer, først og fremmest indsigten i statsmagtens regulerende virksomhed. Forbindelsen tilbage til Arup formidles åbenbart dels af erfaringerne fra planøkonomien, dels af den socialistiske teoris omformning, men de ændrede vilkår forklarer formentlig også, at Albert Olsen i højere grad end Arup tillægger samtidens normer betydning som medium forståelsen af fortiden. Olsen nærmer sig således visse grænser for det arupske paradigme, men blot uden at overskride det. Og noget lignende gælder Astrid Friis.

Trods et ganske højt ambitionsniveau var Astrid Friis af temperament egentligt meget lidt teoretisk anlagt; hun kunde oftere vende sig mod metafysisk, historiefilosofisk generalisation — Arnold Toynbees cyklusteorier f. eks. — mod presens misbrug uden tilstrækkelige perspektiver af »historiske« begivenheder eller mod praktisk-politisk moraliseren over »historiens lære«; det var dog først og fremmest seminarundervisningen, som røbede hendes forskningsmæssige force. Kildekritik i klassisk erslevsk betydning interesserede hende aldrig, hverken i forskning eller undervisning, først derimod konsekvenserne af hendes ofte nok særdeles skarpe, kildekrtiske iagttagelser; det er symptomatisk, at hendes påvisning af Niels Krags afhængighed af Arild Huitfeldts danmarkskrønike udnyttes systematisk som grundlag for vurderingen af den historiografiske konkurrencesituation ved udgangen af 1500-tallet;¹¹⁹ Paludan-Müllers interesse i afhængighedsforholdet eller prioriteten (subsidiært fælleskilden) som informerende grundlag for rekonstruktionen var blevet et stadium, som var helt *passé*. Hovedvægten ligger nu helt overvejende i interessen på et ganske avanceret niveau for rekonstruktionsarbejdet med absolut hovedvægt på udnyttelsen af kildematerialet som levn til belysning af ophavssituationen og af politiske holdninger, men også her — omend mindre iøjnefaldende — med anvendelse af underforståede rekonstruktionsmodeller, specielt den næsten aksiomatiske sammenhæng mellem konjunkturer, finansielle forhold og politisk beslutningsproces, stadig i sidste instans en videreførelse af arupske grundkonceptioner.

På dette felt fejrede hendes metodik da også betydelige triumfer, ikke blot i disputatsen, men også i de store afhandlinger 1934—42 om kongemagt og rigsråd under Christian III.¹²⁰ Den anden side af Astrid Friis' specielle — og hidtil måske

¹¹⁹ Astrid Friis, Nogle betragtninger over Arild Huitfeldt og Danmarks riges krønike. Til Knud Fabricius 13. August 1945. Kbh. 1945, s. 68—93.

¹²⁰ Tydeligst fremtræder disse metodologiske aspekter i den lille afhandling om statskuppet 1536 (Kirkehist. saml. 6. r. IV. Kbh. 1942—44, s. 1—28), hvor kontrasten til A. G. Hassøes utilstrækkeligt kritiske anvendelse af kildematerialets informationsindhold er særdeles iøjnefaldende og symptomatisk.

ikke tilstrækkeligt påagtede — forskertalent lå i, hvad hun selv betegnede som anvendelse af metodisk skolet fantasi, dvs. kombinationsevne, intuition og evne til original nytænkning uden forud givne præmisser. Erslevs »tabula rasa«-princip betonedes hun ofte (selvom dets indhold var blevet et andet end dennes objektivitetsforestilling), men en videreudvikling af arven fra Arup er også umiskendelig, her blot betinget af Astrid Friis' specielle — vel nok også psykologisk betingede — forskerfysiognomi. Men disse træk var også på én gang hendes styrke og svaghed. Styrke, fordi det gav hende mulighed ikke blot for revision af Erslevs analyse af lensreformerne, men også for at etablere sammenhænge, ingen hidtil havde set i 1500-tallets politiske historie; svaghed, dels fordi det næppe altid lykkedes hende at bygge bro mellem sin utvivlsomt rigtige intuitive fornemmelse for historisk årsagssammenhæng og den stringent metodiske bevisførelse,¹²¹ dels fordi hendes udformning af den arupske grundmodel for de økonomiske (finansielle) kræfters udslagsgivende betydning for den politiske beslutningsproces ubevidst udelukkede komponenter af forklaringskomplekset, som også kunde have vægt. Det første moment — hvis forskningsværdi ingenlunde kan afvises — erkendte hun næppe selv; det andet moment har fremkaldt berettiget kritik i engelsk forskning af disputatsens hovedtese; den overser bl. a. betydningen af internationale handels- og monetære kriser i de første årtier af 1600-tallet. Mest åbenbar er styrken side om side med svaghederne i analysen af den konservative rigsrådsfløjs reaktion mod lensreformerne og sammenhængen med regeringens finansielle dispositioner i 1550'erne i afhandlingen 1942 om rigsråd og statsfinanser i Christian III.s regeringstid, utvivlsomt hendes bedste arbejde: sammenhængene er ganske givet rigtige, men lader sig ikke bindende dokumentere, og også her har modellen næppe være helt dækkende.

I sin yderste konsekvens medfører disse ræsonnementer, at der må bestå brist i eller i hvert fald utilstrækkelig logisk begrundelse af den teori for etablering af sammenhæng, som Astrid Friis betjente sig af: hendes forskning røber grænseværdierne af de arupske grundstrukturer. Og alligevel kræver denne konstatering kvalificering i flere retninger. For det første var Astrid Friis' tilbøjelighed til generalisation af almentgyldige lovmæssigheder mindre fremtrædende end hos Arup, og for det andet fjernede hun sig — som vi senere vender tilbage til — i sine senere år betydeligt og bevidst fra Arup, men gav samtidig i sine seneste arbejder sin grundmodel tilspidset form. Fremfor noget individualiseres den arupske generalisation af »herremandsregeringen«; den er ikke længere nogen almen eller almengyldig læst, og Astrid Friis lægger hovedvægten på statsapparatets modernisering under det tidlige adelsvældes auspici med Johan Friis, Peder Oxe og Christoffer Walckendorff som de centrale skikkelser, blot hver især med sit eget fysiognomi;¹²² interessen for »herremandsregeringens« baggrund i den specielle

¹²¹ Jf. allerede Acta Jutlandica XI, 1939, s. 72, 74 f.

¹²² Som Astrid Friis selv gør opmærksom på, hviler Arups fremstilling af reformperioden i Christian III.s tid i bred udstrækning på resultaterne af hendes primærstudier (jf. Scandia VI, 1933, s. 232); om man vil en art retrospektiv »crossfertilization«. Under alle omstændigheder opretholdt Arup i danmarkshistorien sin generelle typologi, snarest fordi hans interesse i højere grad end Astrid Friis' fastholdes af sammenhængen mellem produktionsapparat og »politik«.

produktions- og socialstruktur må derimod — i modsætning til Arup — vige for den vægt, der tillægges sammenhængene på regeringsniveau.

Det er nok sandsynligt, at Erslevs dominerende autoritet og den meget nære sammenhæng mellem hans kildekritiske rydningsarbejde og de objektivitetsnormer, de kritisk rensede kildeefterretninger efter hans opfattelse gav den historiske rekonstruktion muligheder for at opfylde, kan have virket retarderende for en nyfortolkning af 1500-tallets magtbalance.¹²³ På den anden side gav den postulerede sammenhæng mellem materielle (økonomiske og finansielle) faktorer og den politiske beslutningsproces også Astrid Friis redskaberne til at frigøre sig fra de erslevske normer. Eksplicite udtryk for sit videnskabssyn har hun dog kun givet yderst sporadisk. Over for Knud Fabricius' protest mod de arupske herremandsregeringer og hans forsøg på — i pagt med den erslevske tradition — at reducere kanslerne til fyrstetjenere, fastholdt hun konsekvent, at Johan Friis »nok så meget følte sig som rigsråd, som adelens ja som hele det danske folks repræsentant end som kongetjener«.¹²⁴ Hun drager konsekvenserne af, at håndfæstningen 1536 lagde den politiske udøvelse af statens myndighed i hænderne på kongemagten og rigsrådet, men betonedede samtidig netop rådets regulerende funktioner over for kongemagten; styrken i hendes argumentation ligger fremfor alt i den udførlige, empiriske argumentation, aktmaterialet gav hende i hænde, og som hun i modsætning til Erslev underkastede indgående kritisk analyse og prøvelse, inden hun uddrog og udnyttede kendsgerningerne.

Astrid Friis accepterede Erslevs betoning af monarkiets voksende finansielle og politiske magtfulde på europæisk baggrund, men tog kategorisk afstand fra hans dualistiske tolkning af adelens afmagt over for kongemagten. Forklaringen af »nødvendigheden« af lensreformerne og statsapparatets reorganisation fandt hun i behovet for at bringe landet »på højde med de efter det 16. århundredes forhold moderne styrede stater«, England, Frankrig og delvis de tyske territorier, som forlængst havde udskilt finansforvaltningen som selvstændige administrationsorganer, og som (delvis) var på vej mod at tillægge det kongelige kammer selvstændige ressourcer og dispositionsret.¹²⁵ Når Erslev opfattede de centrale og lokale adelige embedsmænd som fyrstetjenere, var det »for så vidt med nogen ret, som kongemagt og statsmagt efter tidens opfattelse i meget var identiske begreber«, men udviklingen efter statsomvæltningen 1536 viste, »at netop de rigsråder, der ved at støtte lensreformerne udfoldede de stærkeste bestræbelser for at styrke statsmagten og for så vidt også kongemagten på bekostning af adelens personlige interesser, på et andet område, skattebevillingernes, virkede for gennem en udvidelse af rigsrådets kompetence at beskære kongens dispositionsfrihed og derved gennem hans adgang til at lade kongehusets private interesser gå frem for statens tarv«.¹²⁶

De moderne indstillede råder bøjede sig altså for nødvendigheden af reformer,

¹²³ I hvert fald har Astrid Friis selv mundtligt givet udtryk for, at hun ikke kunde publicere sine undersøgelser, så længe Erslev levede. Om Erslevs synspunkter, se ovfr. s. 155.

¹²⁴ Astrid Friis i *Scandia* VI, Lund 1933, s. 231 f., 246 ff. og VII, 1934, s. 246.

¹²⁵ Astrid Friis, *Rigsrådet og statsfinanserne*. HT 10. r. VI, 1942-44, s. 2 f. og 22 ff.

¹²⁶ *Sst.*, s. 4 f.

der kunde bringe landet på højde med Europas mest moderne stater, fordi de havde et kontrolinstrument over for monarkiets ekspansion. Reaktionen 1523 var derfor på forhånd uholdbar, men »nødvendighedens« dynamik ligger på to niveauer, dels i, at »et land, hvor de statsfjendtlige, statsopløsende kræfter havde magten, var en anomali i en tidsalder, hvis mest karakteristiske træk i de fleste andre europæiske lande var statsmagtens vækst«,¹²⁷ altså en variant af Erslevs idealistisk-evolutionære forklaring; dels i, at rigsråderne og de toneangivende rigsembedsmænd formåede at give deres embeder en meningsfyldt funktion i overensstemmelse med det adelige program, en tanke, der ligger Arups synspunkter (fremført allerede i anmeldelsen af Wm. Christensens værk 1904) nær, men alligevel peger videre ved at betone den adelige regeringskreds' smidige tilpasning til moderne tiders krav. Men netop her ligger også den teoretiske grænse for rækkevidden af Astrid Friis' ræsonnementer.

Thi selvom sammenhængen med landets produktionssystem (ikke mindst i forhold til de generaliserende træk hos Arup) glider noget i baggrunden, uden dog nogensinde at tabes af syne, ligger hovedvægten på magtpolitisk plan, blot uden at dynamiken og rådsaristokratiets accept af tendenserne får andre forklaringer end den »europæiske nødvendighed« af modernisering og monarkisk vækst, afbalanceret af rådets begrænsende kontrol gennem skattebevillingerne. Astrid Friis understreger ganske vist med rette identiteten efter *samtidens* normer mellem kongemagt og statsmagt, og at hovedformålet for rådsaristokratiets finansprogram lå i stabil balance på det ordinære budget; den teoretiske forklaringsbaggrund indeholder blot brist, som på to afgørende punkter lader Astrid Friis' fortolkningsmodel og kombinationer stå uformidlet.

For det første lader finanspolitikens balancenormer sig (i hvert fald indtil Huitfeldts tid) og kombinationen med rådets konstitutionelle politik sig kun empirisk udlede af udnyttelsen af regnskabsmaterialet, men savner støtte i de overvejelser og perspektiver, en analyse af samtidens teoretiske overvejelser kunde have givet.¹²⁸ For det andet medfører Astrid Friis' understregning af det normalt harmoniske samarbejde mellem kongemagt og rådsaristokrati, at det erslevske paradoks stadig må forblive uformidlet, medmindre teoridannelsen udvides med socialhistoriske og idéhistoriske elementer, der bringer adelsstandens omformning og den ubestridelige, statslige styrkemaksimering (herunder også merkantilismens principper) i indbyrdes harmoni. Kombinationen af Astrid Friis' eminente kritiske evner, hendes intuition og hendes udformning af den arupske model førte hende med andre ord til den absolute grænse af, hvad de arupske

¹²⁷ Sst., s. 3 f. – Der synes at spores en vis skærpelse af Astrid Friis' argumentation siden 1933–34, men det bør nok tages i betragtning, at afhandlingen blev publiceret i 1942 under den tyske besættelse.

¹²⁸ Jf. hertil Birgitta Odén, *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*. Bibliotheca historica Lundensis I, Lund 1955, kap. I, især s. 30 ff.; E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*. Odense 1974, s. 12–16 med henvisningerne. Konsekvenserne af regeringens finansielle maximeringsbestræbelser i lensforvaltningen bliver, at Erslevs skabelonprægede skala for forleningsformernes fordelagtighed for kronen bør opgives; jf. sst., s. 14 f.

grundkonceptioner kunde bære; men intuitionen peger tillige ud over denne grænse.

Konsekvensen bliver da også, at Astrid Friis betoner, at rådsaristokratiet ved sin finanspolitik lagde grunden til Christian IV.s uafhængige styre; men selv om kejserkrigen ødelagde statsfinanserne og rigsrådet genvandt sin bevillingsmyndighed, blev »denne genopblussen af rigsrådets magt kun en forbigående episode«; forklaringen finder Astrid Friis i »de for adelen stærkt ændrede forhold«, formentlig dens forringede materielle vilkår i 1600-tallet.¹²⁹ I andre forbindelser betonedede Astrid Friis — som Erik Arup — betydningen af den kontante kapitalimport, som storlandbrugets eksport skaffede landet i sidste halvdel af 1500-tallet til forklaring af landets materielle og kulturelle vækst,¹³⁰ og hun tillagde — ligesom Albert Olsen — regeringens protomerkantilistiske erhvervs politik en positiv effekt for købstadsaristokratiets vækst i 15- og 1600-tallet, også som politisk alternativ, men stadig uden at det førte over i socialhistoriske problemformuleringer. Dynamiken i forklaringskomplekserne ligger således — som hos Arup — på økonomisk og finansielt plan; den fastholdes og udbygges, også i form af noget udvidet teoriformulering i hendes seneste arbejder, den koncentrerede interesse for sammenhængen mellem subsistenskriser, finanskriser og den politiske beslutningsproces. Sit udgangspunkt tager Astrid Friis i det alment vedtagne økonomisk-teoretiske aksiom, at den statslige finanspolitik over indflydelse på befolkningens økonomiske vilkår og *vice versa*. Uden at ville benægte, at de spanske og franske statslån skabte forudsætningerne for 1500-tallets ødelæggende krige, eller at kreditinstrumenternes voldsomme ekspansion forcerede profitinflationen og skabte kunstige ressourcer til offentlige konsumptionsformål (stadig med ødelæggende økonomiske virkninger), vender Astrid Friis problemformuleringen: i hvilken udstrækning påvirkede akutte økonomiske nødssituationer den finansielle og politiske situation; tesen finder hun dokumenteret ved sin konkrete undersøgelser af kriserne i Nederlandene 1556—57 og 1565—66.¹³¹

Afhandlingens tese hviler på en dialektik mellem korttids- og langtidsbevægelser, men også mellem økonomiske, finansielle og politiske komponenter, og den eksperimenterer med den økonomiske faktor som udslagsgivende faktor i langt højere grad og mere ensidigt end moderne forskning formentlig vil kunne gå med til; og her ligger netop atter ydergrænsen for den arupske model, som stadig er til stede, omend i modificeret form og næppe uden indflydelse af inter-

¹²⁹ Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne, s. 122.

¹³⁰ Astrid Friis, Danmark og Europa i det 16. århundrede. Nordiska historikermötet i Göteborg 1951. Berättelse, Lund 1952, s. 30–32. Allerede i sin fremstilling i »Gyldendals Verdenshistorie« 1934 havde Astrid Friis (i overensstemmelse med Arup) gennemført en monetær forklaring af prisrevolutionen og dens virkninger.

¹³¹ Astrid Friis, An Inquiry into the Relations between Economic and Financial Factors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries I: The Two Crises in the Netherlands in 1557. SEHR I, 1953, s. 194 ff. — Tilsvarende intensivstudier over kriser 1587–88 og 1629–30 nåede Astrid Friis ikke at fuldføre. — Jf. iøv. kritikken af hendes krisetypologi hos H. v. d. Wee, Typologie des crises et changement de structures aux Pays Bas (XVe–XVIIe siècles). Annales ESC 18, Paris 1963, s. 218 med noten; samme, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy II, Haag 1963, s. 214 f.

ationale økonomisk-historiske forskningssynspunkter. Den økonomisk-historiske forsknings tilblivelse i sidste halvdel af 1800-tallet tør vel opfattes bl. a. som en reaktion mod den da dominerende statshistorie, ikke blot fordi den helt overvejende beskæftigede sig med politiske eller militære begivenhedsforløb, men også fordi den ofte — i det wilhelmske Tyskland i groteske former — tilkendte »staten« en egentilværelse overfor og hævet over sine omgivelser, et mål for al ideel samfundsstræben.

Den økonomiske historie udformes i flere retninger (bl. a. påvirket af positivismens udviklingsskemaer), men anlægger man en socialhistorisk synsvinkel, ligger det springende punkt utvivlsomt deri, at den ældre økonomisk-historiske forskning tillagde de økonomiske faktorer en for ensidig indflydelse på samfundets udvikling, reducerede den offentlige sektors muligheder for at øve indflydelse og identificerede økonomisk historie og samfundets historie på en måde, som ikke kan fyldestgøre moderne socialhistorisk forskningsdefinitioner. Den forskningsindsats, den økonomisk-historiske forskning nu har gennemført over generationer, har naturligvis givet os et uundværligt og grundlæggende udgangspunkt for videre forskning: et meget omfattende materiale af priser og lønninger, handels- og produktionsstatistik osv.; det afgørende ligger blot i, at moderne socialhistorisk forskning stiller bredere krav og må inddrage også andre faktorer end de materielle som betydningsfulde for den socialhistoriske sammenhæng, befolkningsforhold og -strukturer, statsmagts styrke og magtfylde, dens samfundspolitik og dens beskatning, kollektive mønstre af psykologisk eller idéhistorisk art, sociale status-, adfærds- og prestigenormer, uddannelse, sundhed osv.¹³²

Dansk og international forskning kan imidlertid blot ikke uden videre gøre sig færdig med Erik Arups og den arupske traditions forskningsindsats. Trods sin meget personlige udformning har hans model sit tydelige udspring i positivismens verdensbillede, men der kan være grund til at antage, at det, da den blev udformet 1903—16, har været så avanceret og så frugtbar i praksis, at det kan have virket generelt blokerende for nye forskningsimpulsers gennemslagskraft, f. eks. fra den franske Annaleskole, der var blevet til i kritik af historismen og positivismen, men som alligevel har berøringsflader med Arups grundsyn. Fremfor noget da i betoningen af betydningen af samfundsstrukturernes primære betydning. Arups stærke betoning af samfundsopbygningens gruppering omkring storgodsdriften og dens formalisering på statsligt-organisatorisk plan indeholder under dette synspunkt stadig værdifulde elementer, men i modsætning til Annales-historikernes smidigere (og stadig ændrede) funktionelle apparat, giver det arupske skema ikke muligheder for at bestemme grænserne for en given strukturs bærekraft og funktionsduelighed.¹³³ Den massive og positivistisk farvede betoning af den materielle overlegenheds (f. eks. konjunkturimpulsers) indflydelse markerer grænsen og vilde formentlig ikke kunne give plads for moderne socialhistoriske forklaringer. Som den kortfattede analyse af Albert Olsens og Astrid Friis' forskning viser, nærmer den sig netop denne grænse, men uden at kunne bryde den.

¹³² Jf. E. Ladewig Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund*. Dansk socialhistorie II. Kbh. 1978, introduktionen med den tilhørende forskningsdiskussion.

¹³³ Jf. Niels Steensgaard i HT 77. Kbh. 1977, s. 71 f.

Og dog. Under opgøret med Heckscher i 1949 bebrejdede Astrid Friis ham hans »efterliberalisme« og citerer økonomen John Keynes for en bemærkning om, »at økonomien er en farlig videnskab«. »Al videnskab er farlig«, fortsatte Astrid Friis; »Einsteins relativitetsteori har gjort ende på naturvidenskabernes sikkerhed. Usikkerhed og søgen vil sikkert også vise sig i fremtiden at være mere fremmende for åndsvidenskaberne end fast formulerede teorier, hvori fænomenerne skal indpasses. . . . Historien taget i videste forstand kan ikke være nationaløkonomiske eller andre teoriers tjener. Dens sæde er næst filosofien i videnskabernes kollegium«. ¹³⁴ Teorien er i hvert fald ikke længere ensidigt arupsk; og selv om man bemærker sig hendes understregning af det frugtbare i fordomsfri eksperimenteren fremfor fast formulerede teorier — formentlig en afspejling i pluralistisk form af en almenteuropæisk eller endda global situation i efterkrigstiden, hvor fraværet af alment accepterede normer var et karakteristisk træk ¹³⁵ — kan ingen tvivle om, at hendes pointe var fuldt overlagt og gennemtænkt.

Vurderingerne må efter sagens natur endnu være vanskelige at foretage, men der kan vel fremfor alt være grund til at hæfte sig ved, at Povl Bagge allerede i 1939 gjorde op ikke blot med det kunstige skel, Erslev i sit korstog mod formentlig eller angivelig subjektivitet havde etableret mellem videnskabelig historieforskning og historieskrivning i 1911, men også rettede en dræbende kritik mod positivismens (naturvidenskabeligt farvede) objektivitetsforestillinger; selv gjorde Bagge sig til talsmand for en videnskabelig relativisme og betoning af, at historikerens — lad være subjektivt begrænsede — opgave består i at etablere sammenhæng og forståelse. ¹³⁶ Den senere diskussion med Martin A. Hansen viser, at Povl Bagge med rette accepterer grundprincipperne i Arups analytiske operationer (men også betoner vekselvirkningen mellem analyse og syntese); men hans kritik rammer imidlertid ikke blot positivismen i bred almindelighed; den anfægter også selve grundlaget for den erslevske tradition og i hvert fald sider af den arupske. Men relativismen synes i denne udformning også at ophæve grænserne for den historiske forsknings muligheder for at tilvejebringe nuanceret forståelse af historiske sammenhænge, som erfaringsmæssigt viser sig at være uendeligt mere komplicerede end antaget; så komplicerede, at de ikke lader sig indfange — endsige beskrive og forklare — med udgangspunkt i forenklede eller ofte monolithiske teorier og modeller, og så komplicerede og tidsbundne tillige, at de lemlæstes eller mister deres individualitet ved at anskues under de generaliserende samfundsvidenskaber eller andre modeller. ¹³⁷ Det er konsekvenserne af denne kritik, Astrid Friis drog i 1949 — blot uden at hun selv nåede at frigøre sig fra Arups grundmodel.

Når det anføres som en mulighed, at Arups grundmodel for sin tid har været

¹³⁴ Astrid Friis, Økonomisk historie og professor Heckscher. HT 11. r. II, 1947-49, s. 540-46; citaterne s. 542 og 546.

¹³⁵ Jf. G. G. Iggers, *New Directions in European Historiography*. Middletown 1976, s. 31 f.

¹³⁶ Povl Bagge, Om historieforskningens videnskabelige karakter. HT 10 r. V, 1939-41, s. 353-84; videre nuanceret (også med hensyntagen til Annalesskolens synspunkter) i: *Historie-syn og historieforskning. Mennesket i tiden VIII: Videnskab og livssyn*. Kbh. 1952, s. 62-85.

¹³⁷ Povl Bagge, *Historien og de andre samfundsvidenskaber*. HT 12. r. III, 1968-69, s. 453-68.

så avanceret, at den ikke kunde give plads for nye impulser indefra eller udefra — f. eks. fra Annales-skolen, hvis synspunkter i mellemkrigstiden kun mærkes sporadisk — må det dog tilføjes, at det arupske system fra sin udformning havde en helt anderledes absolut karakter end Annales-historikernes; selv modifikationer kunde ikke ændre dets grundstruktur eller de forklaringsammenhænge, Arup havde tillagt fundamental vægt, i modsætning til Annales-historikerne, der jo opererer med en mangfoldighed af strukturer i flerdimensionerede tidsrammer, og som lægger vægt på at holde alle veje åbne for forståelse og forklaring af sammenhænge. Med fuld ret understreger Povl Bagge, at Arup næppe havde kunnet tilslutte sig Lucien Fèbvres ord: historien eksisterer ikke, der eksisterer kun historikere.¹³⁸

V.

Uden at gå i enkeltheder kan det være rimeligt at anføre, at en del af de seneste års diskussion navnlig har hæftet sig ved kontinuiteten i dansk historieforskning som en hindring for nyorientering.¹³⁹ Synspunktet lader sig forfølge tilbage til Ellen Jørgensens historiografiske arbejder 1931–43, der netop meget stærkt betonedede kontinuitet og rytme. Enhver generation stod på skuldrene af den foregående, og lærd antikvariske faser vekslede med kritiske eller analytisk-syntetiske; og selv om hun næppe helt har undgået i Erslevs skikkelse at se en foreløbig eller absolut kulmination af kritisk historieforskning, har det altid været hende magtpåliggende at søge linier og forbindelser over lange tidsdistancer og geografiske afstande.

De — naturligvis foreløbige og summariske — overvejelser over strukturerne i moderne dansk historieforskning har med udgangspunkt i den historiografisk meget vigtige udgave af Arups afhandlinger modsætningsvis først og fremmest taget sigte på at karakterisere hans positioner i forhold til den foregående og den efterfølgende generation, men også på at forsøge at bestemme grænserne for »det arupske paradigme« teoretisk og kronologisk. Fastholder vi dette motiv, synes der i perioden fra ca. 1885 til ca. 1955 at være tale om to grundlæggende, men teoretisk beslægtede kontinuitetsbrud, hver især efterfulgt af skoledannelse af meget forskellig type, så forskellig, at der trods det indbyrdes slægtsskab er tale om mere end teoretiske eller historiografiske nuancer.

Om det første brud, Erslevs og Fridericias, synes det at gælde, at forandringen i videnskabssyn — trods Erslevs påstand i sin rektortale 1911 — har været af kvalitativ art snarere end af kvantitativ,¹⁴⁰ for så vidt som frigørelsen fra Paludan-Müllers stærkt tidsfarvede videnskabssyn åbenbart spillede en vigtig rolle, men

¹³⁸ Povl Bagge, Erik Arup, s. 43 f.; om Annalesskolen, se J. Glénisson, *anf. arb.*, s. XIV ff.; G. G. Iggers, *New Directions in European Historiography*, s. 43–79, 175 ff.

¹³⁹ Således Hanne Eriksen, *m. fl.*, *anf. arb.*, s. 98 og 203. Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen, *Brud eller kontinuitet i dansk historisk videnskab. Fortid og Nutid XXVI*, 1976, s. 516–34.

¹⁴⁰ Erslev understregede i sin redegørelse, at Paludan-Müllers kritiske arbejde havde haft karakter af genial punktkritik i modsætning til sin egen generations systematiske kritik (*Historiske Afhandlinger II*, s. 211–13); et studium af strukturerne i Paludan-Müllers meodisk-teoretiske forelæsninger i 1870'erne dementerer Erslevs påstand.

også strækker sig over et længere tidsrum, inden positivismens kildeempiri udformes. Positivismens udviklingsideer og dens krav på værdineutralitet markerer derimod et skarpere brud i forhold til fortiden, men hænger naturligvis meget nøje sammen med dens kildeempiri, og de to elementer bindes åbenbart sammen af dens naturvidenskabeligt farvede objektivitetsnormer. Glidningerne i Erslevs videnskabssyn influeres nok af de franske, hermeneutisk-positivistiske teoretikere, men først i en sekundær fase og uden definitivt afklaring og da næppe uden tilbagevirkninger fra Arups system; og det har åbenbart været meget karakteristisk og af største betydning for den efterfølgende udvikling, at hans disciple foretrak at fashholde hans skarptskårne distinktioner fra 1892 og foretrak rekonstruktion i ordets alleregængeligste forstand på basis af kildematerialets informationsindhold efter kritisk prøvelse af troværdigheden. Langt mere radikale konsekvenser drog Arup af de franske teoretikers — eller andre samtidige impulsers — analytiske apparat, så gennemgribende i sammenligning med uafklaretheden i Erslevs system, at det kan begrunde et kontinuitetsbrud umiddelbart efter århundredskiftet. På analytisk niveau afklares Arups krav til metodisk systematisk udskillelse af kendsgerningerne uafhængigt af kildernes organisation meget tidligt; de syntetiske operationer, som først udkrystalliseres gradvis 1903—16, er hos Arup stadig klart positivistiske, men bærer helt hans eget empirisk begrundede særpræg, der adskiller ham klart fra den klassiske positivismes udviklingsskema, specielt hos Fridericia, og som i langt højere grad end den erslevske skole betoner historikerens suveræne ret til overordnet styring af sin forskning efter empirisk fastlagte retningslinier; Erslev selv veg i 1911 tilbage fra disse konsekvenser.

De to »paradigmer« fikses siden i uforenelige skoledannelser, som med modifikationer har bestået indtil 1950'erne, da kritikken af Arup fik mæle, også selv om Povl Bagge allerede 1939 indledte opgøret med historieforskningens arv fra positivismen og længere bagud historismen. De helt centrale skel mellem den arupske og den klassisk-erslevske — her personificeret i Knud Fabricius og Aage Friis — samler sig om i hvert fald to hovedpunkter, først den implicite, respektive eksplicite kildeudnyttelse og dernæst spørgsmålet om betingelserne for historikerens suveræne ret til at tilvejebringe sammenhæng og forståelse overfor kravet om indlevelse i sit emne som medium for forståelsen og fortolkningen. Og endelig synes den klassisk-erslevske skoles rammer i mellemkrigsperioden at have været forholdsvis statiske i forhold til udgangspunktet, hvorimod den arupske skole dokumenterede sin livskraft i omfattende handels- og landbohistorisk forskning; i kraft af sin oprindelige originalitet — også i international sammenhæng — kan den derimod nok have virket blokerende for nye impulser. På den anden side nåede den tilsyneladende også foreløbige grænser for sin funktionsduelighed — her illustreret ved Albert Olsens og Astrid Friis' forskning — på tærskelen til moderne socialhistoriske problemstillinger.

Diskussionen om kontinuitet og brud er en særdeles kompliceret sag, og den lettes ikke ved — som det her har været forsøgt — at stille en så kompliceret og markant forsker som Erik Arups skikkelse i centrum. Som analyseredskab kan paradigmebegrebet have fordele for sammenhængen, men det kræver også varsomhed. Såfremt man ved et videnskabeligt paradigme forstår en almen *consensus*

om, hvad den pågældende videnskab indeholder og skal kunne formå og om kriterierne for og kravene til det videnskabelige analyseapparat, vil man for Danmarks vedkommende — og lige så lidt, for den sags skyld, internationalt — i første halvdel af vort århundrede kunne operere entydigt med dette begreb. Og selv om man vælger de positivistiske træk i historieforskningen som fællesnævner, vil dette synspunkt næppe kunne gennemføres uden at øve vold mod de karakteristiske særpræg, der efter alt at dømme har skilt vandene i dansk historisk forskning. Målet må langt snarere være at bestemme de historiske skolers strukturer og strukturelle formåen og grænser i tid og rum.